

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

LEON MEGUŠAR

Izredni profesor, dr. IGOR LUKŠIČ

DRŽAVLJANSKA NEPOKORŠČINA:
BIOPOLITIČNA STRATEGIJA VZPOSTAVLJANJA GLOBALNE
(CIVILNE) DRUŽBE

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA 2002

KAZALO

UVOD.....	3
METODOLOŠKA IZHODIŠČA	4
1. KRATEK ZGODOVINSKI PREGLED RAZVOJA MISLI O UPORU IN PRAKSE DRŽAVLJANSKE NEPOKORŠČINE.....	6
1.1. ANTIKA IN SREDNJI VEK	6
1.2. PRAVICA DO UPORA – PRVE POZITIVNOPRAVNE OPREDELITVE	8
1.3. PRAVICA DO UPORA V XIV., XV. IN XVI. STOLETJU.....	9
1.4. XVII. STOLETJE – ZATIŠJE IN JOHN LOCKE.....	10
1.5. XVIII. STOLETJE DO DANES... ..	12
2. NEKATERA TEORETSKA VPRAŠANJA O DRŽAVLJANSKI NEPOKORŠČINI.....	14
2.1. RAZŠIRJENA DEFINICIJA DRŽAVLJANSKE NEPOKORŠČINE	15
2.2. DEFINIRANJE POJMA DRŽAVLJANSKA NEPOKORŠČINA.....	17
2.2.1. <i>Politične značilnosti pojma</i>	18
2.2.2. <i>Javnost in (ne)nasilnost državljanske nepokorščine</i>	19
2.3. DRUŽBENI POGOJI UPORABE DRŽAVLJANSKE NEPOKORŠČINE	22
2.4. VLOGA DRŽAVLJANSKE NEPOKORŠČINE V DRUŽBI	24
3. GLOBALNO DRUŽBENO POLJE KOT STRATEŠKI POLIGON DRŽAVLJANSKE NEPOKORŠČINE.....	26
3.1. GLOBALNA DRUŽBA	26
3.2. GLOBALNA OBLAST.....	27
3.2.1. <i>Biopolitičnost globalne oblasti</i>	29
3.2.2. <i>Globalna pravna norma kot proces juridične formacije</i> ...	31
3.3. GLOBALNA CIVILNA DRUŽBA.....	33
4. GLOBALNA DRŽAVLJANSKA NEPOKORŠČINA	36
4.1. ZAPATISTI – PRAKSA POLITIČNE ORGANIZACIJE	38
4.1.1. <i>Izgradnja globalne mreže solidarnosti</i>	40
4.2. SODOBNI NOMAD – NEULOV LJIVA GROŽNJA IMPERIALNEMU REDU	41
ZAKLJUČEK	44
LITERATURA.....	46

Uvod

Zemlja v dremežu pada z zvezd, a se prebuja ob dotiku s tistim, kar so bile nekoč gore, danes pa goli ilomski griči, kjer z jokom globeli prepeva ptica čuvajka, kjer kroži skobec in teka zompopo¹, zdihuje espumuy² in kjer s svojo senco in ženo spi na petatu on, ki bi moral sekati veke njim, ki podirajo drevje, smoditi trepalnice njim, ki z ognjem krčijo goščo in za zmeraj ohladiti telesa tistih, ki zadržujejo tok reke, ki sanja med tekom in ne vidi ničesar, a širi oči, ko zastaja v mlakužah in vse objame s svojim predirnim pogledom.

Uvodne verze smo vzeli iz romana M. A. Asturiasa, Koruzarji, ki je v stilu magičnega realizma opisal simbolični prvi stik evropskih naseljencev v Amerikah in staroselskih prebivalcev. Ta stik izpred 500 let bomo vzeli za simbolični začetek globalizacije, mešanja kultur in prvih medkulturnih dilem, in začetek pojmovanja političnih odnosov kot globalnega fenomena, se pravi mednarodnih odnosov.

Gaspar Ilom, staroselski junak romana, trči ob odločilno spremembo. Njegov način življenja je postavljen pred popolnoma novo grožnjo. Ogroža ga povsem nov način produkcije in izrabe naravnih virov, ki jih ne obvlada in razume. Ogroža ga povsem nov način komunikacije in sprejemanja odločitev. Kljub temu, da ne razume ne jezika priseljencev ne njihovega življenja, vidi, da je njihov način življenja vsiljiv, vidi, da uniči vse, kar je živega in kar mu daje preživetje. Gaspar Ilom vidi, da je zakon, zakon belca, ki ščiti močnejšega, in da sam nima več besede, kot jo je imel v vaški skupnosti. Gaspar Ilom je pred pomembno etično dilemo. Pustiti belemu vsiljivcu, da uničuje zemljo, na kateri živi in ki ga hrani, ter se prilagoditi belemu načinu življenja ali se upreti na edini način, ki mu je ostal na voljo ...*sekati veke, smoditi trepalnice in za zmeraj ohladiti telesa...*

Kako sta končala Gaspar Ilom in njegov način življenja, je znano. Zatiranje je medtem prevzelo nove oblike »prijateljskega plenjenja, ki je zapeljivo usmerjeno proti pasivnemu« (CAE, 1999:10) Toda ali res nimamo več opravka s sovražnim ropanjem nasprotnika in uničevanjem njegove kulture, kot ju je doživel Gaspar Ilom? In ali je sovražnost zatiranih res vnovič kanalizirana v birokracijo, ki usmerja nasprotja proč od nomadskega polja moči (ibid)? Ni povsem jasno, kakšna bo pot sodobnih Gasparjev, to je gibanj, ki jih imenujemo *gibanja za globalno pravičnost*³, niti kakšna bo njihova

¹ Velika črna mravlja iz Srednje Amerike.

² Golob

³ Ni povsem jasno, od kod ime *gibanja za globalno pravičnost* ali kot se tudi imenujejo *gibanje vseh gibanj*. V razpršeni množici t.i. novih družbenih gibanj, ki se prepoznavajo pod to oznako, je

zgodovinska vloga. Ali je njihov boj le »upiranje mrtvim spomenikom kapitala« (CAE, 1999:10) ali dejansko vedo, razumejo čemu in zakaj se upirajo?

Metodološka izhodišča

V tej nalogi želimo raziskati pomen teh gibanj (s posameznimi gibanji se razen izjemoma namreč ne bomo posebej ukvarjali), ki so se pojavila z novo družbeno realnostjo, predvsem pa pomen njihove strategije – državljanske nepokorščine – na oblikovanje globalne civilne družbe. S tem ne trdimo, da so se ta gibanja pojavila šele, ko so posledice globalizirajočega kapitala potrskale na vrata socialne države. Nenazadnje je želja po utopiji precej starejša. Pač pa želimo reči, da je globalizirani kapital postavil ta gibanja pred nove dileme preizpraševanja lastnega mesta in vloge v tem boju.

Namen te naloge je definirati državljansko nepokorščino kot sodoben koncept političnega delovanja tako v lokalni kot globalni družbi ter raziskati možnosti in pomen, ki jih ima strategija državljanske nepokorščine v oblikovanju globalne civilne družbe. Državljanstvo nepokorščino bomo v tej nalogi razumeli kot javno, politično in nelegalno dejanje, s katerim akterji želijo opozoriti na določeno krivico v družbi oziroma na politiko ali procese, ki povzročajo takšne krivice. Poleg tega bomo državljansko nepokorščino razumeli kot element oblikovanja političnih zahtev oziroma same multitudine⁴, skupnosti, in iz nje izhajajoče globalne (civilne) družbe.

Predpostavljamo, da so gibanja za globalno pravičnost zametek globalne civilne družbe. Ta gibanja kot strategijo svojega delovanja – izvajanje pritiska na centre politične moči – uporabljajo dejanja državljanske nepokorščine, s katerimi se izoblikujejo tudi temeljne politične zahteve globalne civilne družbe. Globalna civilna družba torej obstaja kot artikulacija političnih zahtev in praksa državljanske nepokorščine.

Pri raziskovanju omenjene teme bomo analizirali in interpretirali primarne in sekundarne vire s področja zgodovine političnih idej, mednarodnih odnosov in politične filozofije.

V prvem poglavju bomo pregledali kratko zgodovino razvoja pravice do upora. V naslednjem poglavju bomo opredelili sam koncept državljanske

razvidna predvsem ena značilnost: zavzemanje za pravičnost, pravičnost za vse, v vsakem trenutku, globalno pravičnost.

⁴ Pojem multitudine bomo prevzeli od Harta in Negrija (2002), ki jo razumeta nestrukturirano masa oz. množstvo z možnostjo politične organizacije v skupnost. Družba, s svojimi pojavnimi oblikami, je za multitudine le ena izmed možnosti organiziranja, je torej že organizirana multitudine.

nepokorščine skozi teoretske tekste politične filozofije, opredelili bomo glavne značilnosti samega koncepta in družbenih pogojev, v katerih so dejanja državljanske nepokorščine dopustna in smiselna. Poleg glavnih značilnosti (nelegalnost, javnost, političnost) nameravamo opredeliti tudi vlogo samega dejanja državljanske nepokorščine. V četrtem poglavju bomo obravnavali možnosti za delovanje na globalni ravni. Opredelili bomo koncept globalne družbe in znotraj nje poizkusili izluščiti centre biopolitične moči. Ker državljanska nepokorščina pomeni kršenje norm ali politik določenih centrov oblasti, moramo definirati tudi globalne pravne norme, proti katerim so dejanja državljanske nepokorščine uperjena. Nazadnje bomo peto poglavje posvetili oblikovanju globalne civilne družbe z bolj ali manj enotnim programom in političnimi zahtevami do centrov oblasti.

1. Kratek zgodovinski pregled razvoja misli o uporabi in praksi državljanske nepokorščine⁵

Sam termin *državljska nepokorščina* povezujemo s Henryjem Davidom Thoreaujem in njegovim delom, ki je bilo izvorno naslovljeno *Odpor proti civilni vladi*, šele po njegovi smrti pa *Državljska nepokorščina*. Thoreau razume odpor kot dolžnost državljana v družbeni realnosti, v kateri je vsaka vlada nepopolna oziroma v kateri najmanj napak dela vlada, »ki sploh ne vlada⁶« (Thoreau, 1986:365). Odnos do suženjstva in avanturistične vojne ZDA z Mehiko je Thoreau razumel kot odstop od klasičnih načel, na katerih je temeljila ameriška družba. Uprl se je z neplačevanjem davkov, ki je v ZDA, kjer ima (ne)plačevanje skoraj religiozne razsežnosti, nabito s simbolno močjo. Oblasti, ki svojo jurisdikcijo izvršuje preko vsakoletnega plačevanja davkov, se je uprl z neplačevanjem, da bi opozoril na prepad med deklarativnimi načeli in dejansko politiko oblasti. In odšel v zapor.

V zgodovinski perspektivi ne moremo govoriti o samem konceptu državljanske nepokorščine. Možen pa je seveda pregled razvoja pravice do upora in s to pravico povezane težnje po spremembi pravnega ali političnega reda določene družbe. Naj povemo, da nas zanimajo predvsem utemeljitve pravice do upora v različnih zgodovinskih obdobjih in pozitivnopravna razlaga same pravice. Zaradi povezanosti pojmov pravice do upora in državljanske nepokorščine – oba namreč definirata odnos do določenega pravno-političnega okolja – se zdi kratek zgodovinski pregled razvoja pravice do upora in okoliščin nujno izhodišče za kasnejšo razpravo o teoriji in praksi državljanske nepokorščine.

1.1. Antika in srednji vek

Kljub pogostemu spreminjanju pravnega in/ali političnega ustroja antičnih družb same pravice do upora antična misel izrecno ne pozna (glej F. Bauer v Kauffman et al., 1994). Aristotel je tako v svojem delu *Atenska ustava* naštel kar enajst sprememb atenske ustave (Aristotel, 1948). Starogrška politična misel pa poskuša pojasniti zakonitosti sprememb med različnimi oblikami vladavine, kot jih je utemeljil Aristotel: monarhijo, aristokracijo in politejo kot dobre oblike vladavine na eni strani in tiranijo, oligarhijo in demokracijo na

⁵ Pri pregledu zgodovinskega razvoja misli o uporabi se bomo povsem oprli na izvrstno a žal nikoli objavljeno delo »Pravica do upora«, Aleša Novaka s Pravne fakultete v Ljubljani.

⁶ Thoreau je, kot sam pravi, trdno verjel v načelo »laissez faire«, zaradi zgornjega citata, pa so ga v svojo teorijo vključili tudi mnogi teoretiki anarhizma.

drugi. Tudi politično življenje antičnega Rima je bilo kljub relativno majhnemu številu formalnih ustavnih sprememb vse prej kot mirno. Številne javne demonstracije, nemiri, upori in poulični boji zgovorno pričajo o tem dejstvu.

Starogrška politična teorija sloni na delitvi med dobrimi in slabimi vladavinami. Merilo ločevanja med vladavinami je klasično obče dobro, ali kot je to opredelil Aristotel, dobre vladavine težijo k skupni blaginji, slabe pa imajo za cilj le korist vladajočih. Kljub vsemu pa pravice do upora ali spremembe oblasti v antični politični teoriji ne zasledimo oziroma ljudstvo za takšno dejanje nima mandata. Vse, kar lahko zasledimo, so analiza razlogov za padec različnih vrst vladavin in nasveti, kako se temu izogniti. Plutarh omenja zakon, ki naj bi ga sprejel rimski konzul Publicola. Zakon je dopuščal umor vsakogar, ki bi si želel prisvojiti magistraturo brez soglasja ljudstva. Upor je torej predviden z namenom vrnitve v (predhodno) legitimno stanje (soglasje ljudstva) (glej Novak n.d.).

Nasploh je bil upor v srednjem veku omejen na prevrat. Vladarju, ki se je pregrešil zoper občutek skupnosti za pravičnost, se je imelo pravico upreti celotno ljudstvo. Zgodnjemu krščanstvu (in njegovim teoretikom, npr. sv. Pavlu) lahko pripišemo precejšnjo mero spravljivosti z državno oblastjo. »Delaj dobro pa boš imel od nje (oblasti, op. LM) priznanje. Oblast je namreč božja služabnica tebi v dobro« (v Novak n.d.). To dejstvo pa je bržkone posledica poskusov uveljavitve krščanstva kot prve institucionalne religije. Pravica do upora začne cerkev zastopati šele kasneje, ko je bila krščanstvu ta vloga že nedvoumno priznana in se je cerkev vedno pogosteje vmešavala v posvetne zadeve.

V sporu o investituri v 11. stoletju je Manegold iz Lautenbacha iz dolžnosti, ki jih vladar sprejme ob nastopu svoje funkcije vladarja (kronanju, ustoličenju, ipd.) izpelje pravico do upora in prenehanje legitimnosti njegove funkcije:

...Ker nihče ne more samega sebe postaviti za kralja ali cesarja, je ljudstvo tisto, ki povzdigne enega izmed sebe (na prestol), z enim samim namenom: da bi mu vladal po načelih pravičnosti, dajal vsakomur to, kar mu gre, spoštoval pravične in kaznoval krivične ter nikomur ne odrekal pravice. Če pa prekrši pogodbo, po kateri je bil izvoljen (si pactum, quo eligitur, infringit) ter prekrši in potepta tista načela, ki bi jih moral varovati, je (edini) razumni sklep ta, da je ljudstvo odvezano poslušnosti (do njega), saj je bil prvi, ki je prekršil pogodbo... (Kelly 1993:98).

Relativno poenostavljeni koncept družbene pogodbe vendarle predvideva možnost upora v primeru nespoštovanja le-te. Tirana, ki ne spoštuje zakonov, lahko ljudstvo izžene.

Tomaž Akvinski, ki ni bil najbolj naklonjen pravici do upora, je menil, da je poslušnost bolj hvalevredna od ostalih moralnih vrlin, saj se zaradi Boga zanika lastna volja. Vprašanja upora se loteva v treh delih, in sicer v *Summa theologica*, *De regimine principum* in *Komentar k Sentencam Petra Lombardskega*, ki pa se razlikujejo glede rešitve vprašanja. Na kratko bi lahko povzeli, da imajo državljani pravico do upora le, če je izpolnjen edini pogoj: državi vlada tiran in se ni mogoče zateči pod zaščito višje oblasti. Šele ko je izpolnjen ta pogoj, sledijo ostala merila, ki omejujejo pravico do upora, ta pa so:

1. način pridobitve oblasti; neprimernost vladarja, protipravni način pridobitve oblasti;
2. namen oblasti (zloraba oblasti); vladar presega svoje pristojnosti, njegovi ukazi nasprotujejo namenu oblasti;
3. način ali forma oblasti; ta kriterij pa se ne more izroditi, saj je po Akvinskem vsaka oblast dobra in prihaja od boga, sestavlja jo določen red, ki povezuje vladajočega s tistimi, ki jim vlada.

Akvinski je dajal prednost ukrepom, ki naj bi preprečili tiranijo. Če tiranija ni neznosna, svetuje Akvinski potrpežljivost. Upor namreč lahko povzroči še večje nevarnosti – če upor ne uspe, postane tiran še okrutnejši, če uspe, lahko znotraj ljudstva nastanejo spori, razdor in frakcije ali se celo lahko zgodi, da na mesto tirana sede tisti, ki ga je ljudstvu pomagal odstraniti. Zato se v kasnejših delih nagiba k zanikanju pravice do upora, saj je ta vedno uperjena proti pravičnosti, skupni blaginji in je po svoji naravi smrtni greh.

1.2. Pravica do upora – prve pozitivnopravne opredelitve

Pravica do upora v primeru, da oblast krši pravo in posega v pravice podložnikov, je bila na ravni pozitivnega prava prvič priznana leta 1215 v Angliji. *Magna Charta* je bila učinkovit način uveljavljanja pravic, ki so jih angleški baroni izsilili v sporu s kraljem Ivanom brez dežele. *Magna Charta* je določala 25-članski voljeni svet baronov. Če bi kralj ali njegov sodnik ali uradnik prekršil izpolnjevanje katerega koli izmed členov o miru in varnosti ter bi kršitev opazili vsaj štirje baroni, ti smejo zahtevati odpravo kršitve. Če kršitev v 40 dneh ni odpravljena, ti smejo »skupaj z ljudstvom vse dežele« (Holt v Novak 1994:470) kralja prisiliti k spoštovanju dogovora. *Magna Charta* našteva, na kakšne načine lahko to storijo, »z zasego gradov, zemlje in drugih stvari v kraljevi lasti«, in prepoveduje neposreden napad na kralja, kraljico in

njune potomce(ibid). *Magna Charta* torej jasno opredeljuje postopek, ki mora biti izpeljan, preden je upor dopusten, in meje upora – kaj je v uporuh dopustno in kaj ne.

Podobne pravice do upora, pri katerih je bil postopek natančno določen in pravica dopustna ob njegovi izpolnitvi, je zaslediti tudi v kontinentalni Evropi, saj gre za podobne odzive plemstva na spopade z vladarjem, ko je poseglo po metodah in sredstvih, ki so odražale razvoj politične kulture tistega časa:

Saško ogledalo ali *Sachsenspiegel* upor zapoveduje v primeru nepravičnega ravnanja kralja ali oblastnika;

Zlata bula madžarskega kralja Andreja II. iz leta 1222 dovoljuje upor plemičev in škofov v primeru kršitev določb iz bule;

Privilegio de la Union aragonskega kralja Alfonsa III. kraljevim vazalom priznava pravico, da izberejo novega kralja, če bi posegel v njihove privilegije;

ko pa je Urban IV. leta 1263 predal Sicilsko kraljestvo Karlu Anžujskemu, je od njega zahteval, da izposluje prisego svojih podložnikov, da se mu bodo uprli in prisegli zvestobo papežu, če bodo on ali njegovi nasledniki prekršili pogodbo, s katero so pridobili ozemlje.

1.3. Pravica do upora v XIV., XV. in XVI. stoletju

Vse od XII. stoletja se je z razumevanjem vladarske oblasti razvijala tudi doktrina suverenosti, ki je v XIV. in XV. stoletju prinesla krepitev ideologije pravice do upora. Vladarja vedno postavlja ljudstvo, vlada pa lahko le tako dolgo, dokler uresničuje voljo ljudstva. Prenos oblasti je možno preklicati, saj izvorno pripada ljudstvu, čeprav je poslednji izvor oblasti še vedno bog. Lahko bi rekli, da tu izvira ideja o ljudski suverenosti, ki daje pravici do upora še večjo moč. Tudi vloga krščanske cerkve se v tem času spremeni – pri izbiri vladarja ne igra več odločilne vloge – maziljenje pomeni le še »razglasitev in izvršitev volje ljudstva«.

XVI. stoletje je prineslo nadaljnji razcvet miselnosti do upora, saj je državljanu kot posamezniku tudi duhovščina priznala odvezo pokorščine oblasti v primeru, da je vladar nad njim izvajal nasilje (ideja Martin Luther okoli 1520, J.W. Allen, 1928:19-20).

Nič čudnega zato, da se v XVI. stoletju razmahnejo monarhomahi – avtorji katoliškega in protestantskega tabora, ki se borijo proti kraljevemu absolutizmu in poudarjajo, da vrhovna oblast pripada ljudstvu in je na vladarja le prenesena. Protestantski krogi so imeli radikalnejši odnos do pravice do

upora kot katoliški le v tem, da so zavračali pokorščino vladarju, ki je želel uničiti pravo vero (enostaven in pragmatičen poskus, da bi ponudili nemškimi knezom teološko podprt izgovor, da bi se odtegnili cesarjevi oblasti) (J.W.Allen, 1828:105).

Tudi misleci XVI. stoletja, kot je npr. Buchanan, so menili, da ima kralj enake pravice do ljudstva, kot jih ima ljudstvo do kralja, ki je postavljen na to mesto zgolj zaradi javne koristi. Pravice ljudstva so neodtujljive, zato Buchanan predlaga pogodbeni odnos med vladarjem in vladanimi, ki ga opredeljuje vzajemnost (J.W.Allen, 1928:340). Tudi Johannes Althusius je učil, da je skupna blaginja podložnikov temelj vsakega oblastnega ravnanja in da je prenesena oblast namensko vezana. Pravico do upora je videl le kot zadnje sredstvo, ki ga kaže uporabiti le tedaj, če tiranskega vladarja z javnim in vztrajnim delovanjem ni mogoče odstraniti z oblasti.

Nedorečena pravica do upora je v XVI. stoletju pomenila idealno oporo za večanje absolutne moči kralja, ki se v tem času postavi nasproti tako visokemu plemstvu kot porajajočemu se meščanstvu. Dvig absolutizma se kaže tudi na področju politične teorije Jeana Bodina kot najznačilnejšim predstavnikom vladarskega absolutizma. Bodinova teorija temelji na naravnem pravu, zato se kljub vladarjevemu ukazu, ki je v nasprotju z naravnim pravom, podložniki ne smejo upreti – imajo pa pravico, da ga ne spoštujejo.

1.4. XVII. stoletje – zatišje in John Locke

Verske vojne in porajajoča industrija sta v Evropi terjala močno centralno oblast – izgraditev birokratskega aparata in oblikovanje stalne vojske sta vladarju neposredno prinesla tudi moč, da sam ustvarja pravo. Prav v tem pa lahko iščemo razloge za načelen upor do pravice do upora, kot izjemo bi lahko navedli le tedanjo Anglijo.

Španski jezuit Francisco de Suarez v skladu s sholastično tradicijo Akvinskega podpira pravico do upora le v primeru tiranstva. Opira se na teorijo naravnega stanja, zato je prepričan, da če tiran ogroža življenje posameznika, se ta sme braniti, vendar pa to ni stvar presoje posameznika, temveč celotne skupnosti. Umor tirana obravnava posebno telo, ko opravi zaslišanje in razglasi sodbo. Umor tirana je zato opravičen v primerih, ko si je oblast pridobil nasilno in nepravilno ter vladarja le posnema. Tudi legitimni tiran, ki vlada tiransko, vzdržuje trajno in dejansko nasilje nad svojo državo. Da bi prišlo do umora tirana, Suarez postavi naslednje pogoje, v katerih podpira pravico do upora (umora tirana):

- ljudstvo se ne more obrniti na višjo oblast (vpliv Akvinskega);
- tiranija, ki jo ljudstvo trpi, mora biti očitna in vsakomur vidna;
- umor tirana mora biti neizogibno potreben, da bi država lahko zaživela v svobodi – če ga lahko odstranimo na kak drug način, umor ni dopusten;
- ljudstvo tiranu ni dalo prisege, z njim ni sklenilo sporazuma, premirja ali pogodbe – od pogodbe ni mogoče odstopiti;
- če državi zaradi tiranove smrti grozi večje zlo kot je njegova oblast, umor ni dopusten;
- državljani ne smejo izrecno nasprotovati umoru tirana (Suarez, 1944:312-394).

Kot razlog za umor vladarja, ki ne vlada več v interesu skupne blaginje, Suarez izpostavlja tako dva razloga: maščevanje/kazen in obramba.

Hugo Grotius izhaja iz teze, da upor nasprotuje naravnemu pravu; v naravnem stanju ima vsak pravico do samoobrambe, vendar pa s prehodom v državno skupnost država pridobi pravico nad posamezniki in njihovo lastnino, ki ima prednost pred pravicami, ki jih ima posameznik v naravnem stanju. Zoper legitimnega vladarja, ki je oblast pridobil na zakonit način, se ljudstvo lahko upre kadar:

- vladar prekrši veljavne zakone;
- se vladar odpove svojega položaja ali ga celo zavrže;
- vladar odtuji svojo državo ali jo želi podvreči drugi državi;
- vladar želi z očitnim namenom uničiti celotno ljudstvo;
- oblast pridobi pod pogojem, da so mu podložniki zvesti, dokler se ne pregreši zoper nadrejenega, ki mu je oblast podelil, ali ne prekrši kake druge obveze;
- če vladar ima le del suverene oblasti in se želi polastiti tudi tistega dela suverene oblasti, ki je v rokah drugega vladarja;
- če je bilo ob podelitvi oblasti dogovorjeno, da se mu smejo podložniki v določenem primeru upreti.

Proti vladarju, ki je na oblast prišel nezakonito ali pa z njim ni bil sklenjen nikakršen sporazum, niti mu ni bilo priseženo kot novemu vladarju, upor ni

mogoč, saj vojna zoper njega še traja oziroma je upor mogoč le, če je bilo še pred njegovim prihodom na oblast sprejet zakon, ki to dopušča.

Nasprotno je Thomas Hobbes šel v primeru pravice do upora nazaj v XVI. stoletje, ker je bil mnenja, da upor oblasti nasprotuje razumu in prenos oblasti je nepreklicna: z uporom pride do uničenja oblasti, ki edina lahko dvigne človeško družbo nad naravno stanje. Posameznik ima pravico vladanja, vendar jo odstopi suverenu. Blaginja zato po njegovem izhaja iz poslušnosti in sloge podanikov in ne iz aristokracije ali demokracije (Hobbes, 1992:148-149). Podobno je menil tudi Samuel Pufendorf, ki je menil, da vsak sporazum, s katerim nastane državno organizirana skupnost, vsebuje tudi molčečo odpoved pravici do upora. Vendar pa Pufendorf izoblikuje pogoje, v katerih je upor dopusten: vladar je privzel sovražen odnos do podložnikov, skuša neprikrito doseči njihovo uničenje in za to ne ponuja razloga, ki bi bil vsaj navidez pravičen. Pravica do upora gre celotnemu ljudstvu oziroma posameznikom in posameznim skupinam, če na opisani način ravna le z njimi. Tudi Baruch de Spinoza je mnenja, da je upor zoper državo upor zoper razum, ki je tisto, kar nas dviga nad naravno stanje in nam zagotavlja varnost in svobodo.

Edini teoretik, ki je bil pravici do upora naklonjen in jo je dopuščal kot povsem hipotetično možnost, je bil John Locke (edini nesholastik). Izhajal je iz dejstva, da država lahko nastane le s sporazumom posameznikov, ki se odločijo izstopiti iz naravnega stanja in s tem oblikujejo skupnost, oblast pa nato prenesejo v roke vlade. Oblasti zato ni mogoče pridobiti s silo. Pravico do upora utemeljuje s temeljnim naravnim zakonom, da ljudstvo ne more biti prikrajšano za možnost, da se upre lastnemu uničenju, ko vlada ne izvršuje naravnega zakona, ne ravna v skladu s skupno blaginjo, izgubi zaupanje državljanov ali ne spoštuje veljavnih zakonov in ustavnih običajev določene politične skupnosti. Odločitev o tem, kdaj obstaja eden (ali več) teh razlogov, Locke prepusti večini članov v skupnosti in ne posamezniku, saj skupnost oblasti podeli legitimnost.

1.5. XVIII. stoletje do danes...

Na teoretičnem področju bi lahko rekli, da v obdobju od XVIII. stoletja naprej pri vprašanju pravice do upora vlada mrtvilo, čeprav jo najdemo v pravnih aktih v najbolj politično razgretih trenutkih evropske, pa tudi ameriške zgodovine. Še največkrat se pojavlja v pravnih aktih, ki utemeljujejo ideje, kot so vladavina prava, spoštovanje človekovih pravic in svoboščin, suverenost ljudstva, in ki še danes ostajajo temeljni koncepti moderne misli.

V XVIII. stoletju najdemo zapis o pravici do upora v Virginijski deklaraciji (1776) »... kadar koli bo katera koli vlada neprimerna ali v nasprotju s temi cilji, ima večina skupnosti nedvomno, neodtujljivo in nedotakljivo pravico preoblikovati, spremeniti ali odpraviti jo...« in tudi v Deklaraciji o neodvisnosti (1776) (Jambrek, 1988:460).

Podobnemu razvoju smo priča tudi v Evropi, ko npr. v Franciji revolucija postavi v ospredje vrednote suverenosti ljudstva, človekove pravice. V novem veku vsi temeljni koncepti tvorijo podstat pravice do upora. V 2. členu Deklaracije o pravicah človeka in državljana (1789) tako beremo, da je »... *cilj vsakega političnega združevanja ohranitev naravnih in nezastarljivih človekovih pravic. Te pravice so svoboda, lastnina, varnost in upor proti zatiranju...*«. Trend postane še bolj izrazit v Montagnarski deklaraciji (1793) :

»Noben del ljudstva ne more izvrševati oblasti vsega ljudstva, toda vsak del nosilca suverenosti, ki zaseda, sme izraziti svojo voljo popolnoma svobodno. (26. člen)

Naj svobodni ljudje usmrte vsakega posameznika, ki bi si nasilno prisvojil suverenost. (27. člen)

Upor proti nasilju izhaja iz drugih človekovih pravic. (33. člen)

Kadar vlada krši pravice ljudstva, je upor za ljudstvo in za vsak del ljudstva najsvetlejša pravica in najnujnejša dolžnost (35. člen)« (Jambrek, 1988:413).

V XIX. stoletju je zaslediti tudi nasprotne trende – 1864 papež Pij IX. zavrne tezo, da je dopustno odpovedati pokornost in se upreti legitimnemu oblastniku, manj kot stoletje kasneje pa je s pohodom fašizma in nacizma v ospredje potisnjeno razmišljanje o pravici do upora.

Tako je pravica do upora postala temeljna človekova pravica, ki jo zasledimo tudi v Splošni deklaraciji človekovih pravic, ki utemeljuje sprejem listine z razlogom zavarovati posameznika z »...*močjo prava, da se človek ne bi bil prisiljen zatekati v skrajni sili k uporu zoper tiranijo in nasilje...*«. (Jambrek, 1988:433)

Skozi zgodovinski pregled lahko izluščimo dve glavni značilnosti pravice do upora. Prvič, nosilec pravice do upora je ljudstvo, del ljudstva ali posamezniki, ki lahko v primeru zlorabe oblasti odrečejo poslušnost ali se (ne)nasilno postavijo po robu nelegitimni oblasti. In drugič, nasprotovanje oblasti ima en sam namen: ohraniti ali ponovno vzpostaviti pravni red, ki ga je oblast s svojo zlorabo sprevrgla. Znotraj pravnega diskurza ne obstaja druga možnost. Prav v tem se pravica do upora od svojih pojavnih oblik (ugovor vesti, državljanska neposlušnost, revolucija) razlikuje v tem, da ne teži k odpravi pravne določbe ali pravnega reda kot celote, temveč terja 'pravilno' uporabo veljavnega prava.

2. Nekatera teoretska vprašanja o državljanski nepokorščini

Najprej bi nekaj besed namenili samemu izrazu državljanska nepokorščina⁷. Kot bomo lahko videli kasneje v razpravi, je državljanska nepokorščina politično dejanje z namenom sprožiti družbeno spremembo. Sam termin v slovenščini implicira upor oziroma nepokornost državljanov. Ob tem se pod vprašaj postavlja subjekt državljanske nepokorščine oziroma legitimnost udeležencev akcij državljanske nepokorščine. Kdo se namreč lahko udeleži akcij državljanske nepokorščine? So to državljanji, kot izhaja iz samega izraza, ali lahko k akciji pristopi vsak posameznik, ki ga določeno politično vprašanje prizadeva? To vprašanje bo še posebej pomembno v naslednjih poglavjih, ko se bomo ukvarjali z globalno civilno družbo.

Po teoriji predstavniške demokracije so dejanski nosilci družbene odgovornosti sami državljanji, se pravi volilni upravičenci. Pri nepokorščini sami pa gre za upor legalno sprejetim zakonom ali dejanjem oblasti, ki zadevajo vse posameznike v določeni družbi, ki lahko in marsikdaj tudi dejansko presega državne meje. Zakoni posameznih držav in ukrepi njihovih vlad prav pogosto – še posebej v razmerah globalnih migracij – prizadenejo prav nedežavljanje. Legitimni nosilci in udeleženci akcij državljanske nepokorščine so potemtakem lahko tudi nedežavljanji. Menimo, da je sodelovanje vseh družbenih skupin nujno za kvalitetno spremembo družbe, zato štejemo med legitime nosilce pravice do državljanske nepokorščine vse posameznike, ki jih določena pravna norma, delovanje vlade ali večinsko prepričanje prizadeva. V samem bistvu je državljanska nepokorščina, čeprav predpostavlja kršenje pravne norme, predvsem politična nepokorščina.

Sam izraz (v angleščini *civil disobedience*) predpostavlja določeno dolžnost državljanov (civilistov) do spoštovanja zakonov in s tem priznavanje »legitimnosti obstoječega pravne reda kot celote« (Bay 1975:16). Pridevnik *državljanska* oziroma boljše *civilna* implicira nasprotje od *vojaška* in lahko pomeni prvič, priznanje državnega monopola nad nasiljem (kadar je fizično nasilje legitimno uporabljeno), ali drugič, zavračanje vsakršnega fizičnega nasilja kot nelegitimnega sredstva, ne glede na pogoje ali namen. *Državljanski* se lahko nanaša na vključevanje določenih »idealov državljanstva ali morale, ki bodo pri nasprotnikih ali opazovalcih, upajmo, vzpodbudili željo po bolj

⁷ Iz angleščine »civil disobedience«, ki pomeni nepokorščino civilne sfere družbe, civilno družbo. Izhajajoč iz Thoreaujeve razlage pa lahko sam termin pomeni tudi nenasilen upor civilistov proti vladi v nasprotju z vojaškim uporom ali prevratom.

humanem odnosu, ali odnosu, ki je bolj v skladu z ideali, ki navdihujejo določen akt državljske nepokorščine» (Ibid). *Državljski* lahko nadalje pomeni razločevanje med privatnim in javnim. Državljski delujejo v javnosti, zato je cilj same nepokorščine sprememba, ki ne zadeva le posameznikov, temveč družbo kot celoto.

Ob zgoraj omenjenih pomislekih glede izraza državljska/civilna nepokorščina bomo v nadaljnji argumentaciji uporabljali uveljavljeni izraz *državljska nepokorščina*.

2.1. Razširjena definicija državljske nepokorščine

Dejanje državljske nepokorščine bomo v tej nalogi razumeli predvsem kot enega od legitimnih sredstev aplikacije vpliva na politične akterje skupnosti. Državljsko nepokorščino večina avtorjev umešča nekje med legalnimi oblikami protesta in drugimi oblikami protesta. Dejanje državljske nepokorščine je po definiciji sami zunajinstitucionalno dejanje, ki se giblje v polju med družbenim konfliktom in civilno družbo (Cohen in Arato, 1992:566).

Omeniti moramo, da ne želimo izhajati iz pojmovanja demokracije, ki si za osnovo postavlja princip pravic, temveč bomo v utemeljevanju samega pojma državljske nepokorščine demokracijo razumeli skozi njeno legitimnost. Povsem jasno je namreč, da je pravna pravica do nepokornosti zakonom sama po sebi kontradiktorna. S samim pozitivnopravnim konceptom državljske nepokorščine se zato ne nameravamo posebej ukvarjati kljub temu, da sam pojem globoko posega na polje prava in legalnosti (sam akt vseskozi prestopa mejo zakona). Predpostavili bomo, da je državljska nepokorščina znotraj pravnega diskurza zavestno kršenje obstoječih pravnih norm, za katere pravni sistem predvideva tudi sorazmerne sankcije. Predpostavili bomo tudi, da je pravica do nespoštovanja in kršenja pravnih norm (ob prevzemu odgovornosti, ki izhajajo iz naslova kršenih pravnih norm) pravica vseh družbenih subjektov in temeljni pogoj za razvoj družb, ki temeljijo na (demokratskem) konsenzu. Ne znamo si namreč predstavljati zunajinstitucionalne družbene spremembe brez kršitve pravnih, to je institucionalnih norm.

Toda vprašanje, ki si ga moramo zastaviti v odnosu do dejanja državljske nepokorščine, je predvsem kvaliteta demokratičnih procedur (Cohen in Arato, 1992:568), ne pa toliko sama legalnost dejanja. Dejanje družbene nepokorščine postavlja državljsana v vlogo zakonodajalca (državljsan namreč sam določa, katere norme bo spoštoval in katere ne), izvrševalca (odloča tudi, na kakšen način se samo dejanje izvede) in sodnika, torej *zadnjo prizivno*

instanci. Opis takšnega položaja presega referenčni okvir prava, ki potemtakem ne premore ustreznega pojmovnega aparata.

Kljub vsemu pa pri opredelitvi pojava gre upoštevati nekatere postavke pravne teorije, ki bi se jim bilo resnici na ljubo nesmiselno izogibati. Enega od takšnih postulatov bomo prevzeli pri osnovni definiciji državljanske nepokorščine. Državljska nepokorščina je skupinsko⁸, javno, najavljeno, argumentirano in nenasilno⁹ kršenje, upiranje ali neizvajanje pravnih predpisov ali dejavnosti (predpostavljamo legalne) oblasti z namenom doseči uveljavitev nelegalnih, a za skupino, ki uporablja državljansko nepokorščino, legitimnih družbenih interesov (glej Rawls v Matulović, 1973:64).

Kljub inkluzivnosti definicije pa bi pri obravnavi problematike želeli poudariti zavezanost družbenemu pristopu. Nobena še tako popolna definicija družbenega koncepta namreč ni vseobsegajoča in popolna ali brezčasna, torej takšna, da bi lahko dala odgovor na vsako manifestacijo družbenega pojava. »Namesto tega uporabljena teorija definira perspektivo, v kateri je moč pristopiti k problemu državljanske nepokorščine« (Rawls v Matulović 1989:64), torej daje konceptu pridih družbenosti in v našem primeru političnosti.

Prav zaradi omenjenega bi se v tem poglavju želeli opreti na metodologijo Johna Rawlsa, ki meni, da bi morala vsaka konstitucionalna teorija neposlušnosti razložiti tri elemente preiskovanega družbenega pojava:

- teorija bi morala definirati pojav državljanske nepokorščine in jo ločiti od drugih oblik upora, nasprotovanja ali opozicije oblasti. Torej ločiti pojav državljanske nepokorščine od legalnih demonstracij, kršitev zakona, oboroženega upora in organiziranega upora;
- teorija bi morala opredeliti pogoje, pod katerimi je državljanska nepokorščina upravičena, vse v razmerah demokratičnega sistema;
- teorija bi morala opredeliti vlogo državljanske nepokorščine v svobodni družbi in znotraj njenega ustavnega sistema (glej Rawls v Matulović, 1989:63-64).

⁸ Po mnenju Baya (1975:14-15) gre v individualnih primerih za ugovor vesti.

⁹ (Ne)nasilnost v okvirih državljanske nepokorščine bomo vzeli v pretres v kasnejših poglavjih.

2.2. Definiranje pojma državljanska nepokorščina

V tej nalogi bomo govorili o *državljski nepokorščini* kot o javnem dejanju nasprotovanja zakonskim normam ali politiki, ki jo izvaja vzpostavljena oblast. Ta dejanja morajo akterji razumeti kot nelegalna, vnaprej premišljena in naklepna dejanja, ki se izvajajo z uporabo pazljivo izbranih sredstev za dosego omejenih javnih ciljev.

Dejanje državljanske nepokorščine je torej lahko pasivno ali aktivno nespoštovanje zakonov ali politike in mora biti nelegalno ali »v očeh nasprotnikov razumljeno kot nelegalno dejanje« (Bay, 1975:15). Sam cilj državljanske nepokorščine mora imeti referenco do pravičnosti ali javnega dobrega (glej Bay 1975, Cohen in Arato, 1992:564-604). »Namišljen cilj v tem okviru ne more imeti za končni cilj neko privatno ali poslovno prednost« (Bay 1975:17).

Za Johna Rawlsa, ki utemeljuje svojo definicijo s teorijo pravičnosti (glej Rawls, 1973), je vprašanje državljanske nepokorščine neločljivo vezano na vprašanje demokratične ureditve družbe, saj kot pravi, se ta državljanska nepokorščina »ne more uporabiti v drugih (razen demokratičnih op. LM) oblikah vladavine in razen v izjemnih primerih niti v drugi oblikah nestrinjanja ali upora« (Rawls v Matulović 1989:63). Za Rawlsa je torej državljanska nepokorščina legitimna le v demokratičnih družbah, v katerih dani družbeni subjekt (posameznik ali kolektiv) na ta način izpostavi vprašanje konflikta dolžnosti, torej »V kateri točki preneha obveza pokoravanja zakonom, ki jih je izglasovala zakonodajna večina, ali obveza pokoravanja izvršnim aktom, ki jih ta večina podpira, in v kateri točki se z obzirom na pravico do obrambe lastnih svoboščin in dolžnosti upreti nepravičnosti?« (ibid).

S priznanjem dejanja družbene nepokorščine se torej širi polje političnega delovanja v demokratičnih družbah, ali kot pravita Cohen in Arato: »Dejanja državljanske nepokorščine širijo meje legitimnih, pa čeprav v začetku zunajlegalnih¹⁰ sredstev«, »...Te oblike kolektivne akcije so postale nekaj normalnega, čeprav so bile nekdanj nelegalne ali celo zunajlegalne in lahko v določenih pogojih spet postanejo nelegalne« (Cohen in Arato, 1992:567).

¹⁰ Cohen in Arato ne pojasnita povsem pomena besede *extralegal*, ali kot smo to prevedli *zunajlegalen*. S tem izrazom domnevno razumeta dejanja, ki znotraj pravnega reda nimajo definicije.

2.2.1. Politične značilnosti pojma

Prvi pomembni element v razlagi državljanske nepokorščine je potemtakem priznanje političnosti samega koncepta. Čeprav tega Rawls ne omeni izrecno in ne pojasni, kdaj nastopi trenutek, ko je sama legitimnost oblasti postavljena pod vprašaj, je že samo vprašanje družbeni moment, ki ga ni mogoče opredeliti s pozitivističnim metodološkim instrumentarijem.

Če se vrnemo k samemu konceptu državljanske nepokorščine, lahko rečemo, da se vprašanje o političnosti s kršenjem prave norme zastavlja samo po sebi in je torej imanentno samemu dejanju državljanske nepokorščine. »Ko tako postopa, se posameznik obrača k občutku večine za pravičnost in izjavlja, da se po njegovem prepričanju ne spoštujejo načela družbenega sobivanja (sodelovanja) med svobodnimi in enakimi ljudmi« (Rawls v Matulović, 1989:64). Namen, ki se kaže z dejanji državljanske nepokorščine, torej mora biti formuliran na način, s katerim postanejo ti cilji moralno sprejemljivi opazovalcem oziroma javnosti (glej Bay, 1975).

V sami praksi državljanske nepokorščine akterji večkrat kršijo zakon, ki sam po sebi niti ni sam na sebi ni cilj nepokorščine, z namenom, da bi opozorili na kakšno temeljno kršitev načel pravičnosti. Pri takšnem kršenju pravnih norm, omenja Rawls (ibid), ni pomembno, da se krši pravna norma, ki se ji neposredno nasprotuje, saj bi bilo to nepraktično, v marsikaterem primeru pa tudi pogubno; pač pa je pomembno, da udeleženci prevzemajo odgovornost za kršenje pravnih norm.

Prvi del trditve kaže kompleksnost samega koncepta, saj pri nasprotovanju določenemu zakonu lahko udeleženci kršijo tega ali kateri koli drugi zakon pravnega sistema (npr. zapora ceste krši zakon o javnem prometu, čeprav je lahko cilj udeležencev akcij državljanske nepokorščine povsem drugačen) ali oboje. To je pomembna ugotovitev, saj če je zagrožena sankcija za kršenje pravne norme skrajno huda, jo je nemogoče oziroma nesmiselno kršiti (s smrtno kaznijo bi namreč dokončno preprečili kršenje nelegitimne pravne norme). Pogosto pa pravne norme ali delovanja oblasti sploh ni mogoče neposredno kršiti. Tako je npr. v dejanjih zunanje politike, v kateri razen izjem večina državljanov sploh ni udeležena. V takšnih primerih je kršenje kake druge, morda povsem nepovezane pravne norme izhod, ki ga še vedno štejemo med dejanja državljanske nepokorščine.

Drugi del zgornje trditve se nanaša na odgovornost, ki jo sprejemajo udeleženci v dejanju državljanske nepokorščine. »Državljsko nepokorno dejanje je treba razumeti kot nasprotovanje zakonu, vsaj v smislu, da tisti, ki pri tem sodelujejo, ne predstavljajo le izbrani primer, na kateri bo temeljila

ustavna odločitev, temveč so pripravljene v kršitvi vztrajati tudi, če zakon ostane v veljavi» (Rawls v Matulovič, 1989:64). Torej gre pri dejanju državljanske nepokorščine za etično odločitev o legitimnosti določene norme in za prevzem vse odgovornosti, ki izhaja iz te kršitve. Prav zato Rawls trdi, da ni pomembno, kakšen bo rezultat sodnih ali zakonodajnih oblasti pri obravnavi izpostavljenе kršitve (ibid).

V definiciji smo že izpostavili dejstvo, da je državljanska nepokorščina politično dejanje. Politično dejanje je, ker se »obrača na večino, ki ima politično moč, in ker se dejanje vodi in opravičuje s političnimi načeli, to je načeli pravičnosti, ki urejajo ustavo in družbene ustanove« (Rawls 1973:382). V tem smislu ne govorimo o načelih osebnega prepričanja, čeprav so ta del naših zahtev, temveč se sklicujemo na skupno predstavo družbe o pravičnosti, ki je temelj politične ureditve. Prek sodelovanja v dejanju državljanske nepokorščine, manjšina večini postavlja vprašanje o legitimnih zahtevah manjšine.

Ključni vidik politične narave prakse državljanske nepokorščine je skupinsko delovanje akterjev. Ti ne delujejo posamezno oziroma v interesu posameznika, temveč gre za »kolektivno akcijo, družbenimi gibanji, individuumi, ki delujejo kot del organizirane manjšine, ki jo veže skupno mnenje (v skupnem interesu in onkraj tega)« (Arendt v Cohen in Arato, 1992:594). Dejanja državljanske nepokorščine torej potekajo v javnem prostoru civilne družbe, so vezana na legitimnost samega političnega projekta in naslavljajo politično skupnost(ibid).

2.2.2. Javnost in (ne)nasilnost državljanske nepokorščine

Naslednji pojavi značilnosti pojma državljanske nepokorščine sta javnost in nenasilnost. Državljanska nepokorščina je po načinu javno dejanje (vnaprej napovedano in argumentirano kršenje določene zakonske norme), saj se dejanje državljanske nepokorščine manifestira v javnosti, javnost nagovarja. Po mnenju Rawlsa (glej v Matulovič, 1989:65) pa je to tudi eden od razlogov, zakaj nasilje, ki se mu je treba izogniti za vsako ceno, nima mesta v dejanjih državljanske nepokorščine. Nasilje, ki naj bi bil skrajni izhod, je torej nezdržljivo z dejanji državljanske nepokorščine in je povsem neprimerna oblika javnega nagovora. Zato dejanja državljanske nepokorščine kljub temu, da opozarjajo na nevzdržno stanje, sama po sebi niso grožnja za družbeni mir.

Kljub vsemu pa potrebna precejšnja pozornost pri obravnavi nasilja in dejanj državljanske nepokorščine. Nasilje samo bi bilo naivno opredeliti kot absolutno in enoznačno ter krivdo za nasilje vedno pripisati akterjem, ki uporabljajo taktiko državljanske nepokorščine. Gibanja za globalno

pravičnost s svojim delovanjem (večinoma uporabljajo taktike državljanske nepokorščine) pogosto stopajo po tanki črti med nasiljem in nenasiljem. Prav tako bi bilo zelo neodgovorno trditi, da so s kršenjem zakonov odgovorna za nasilje, ki večinoma (seveda pa ne vedno in povsod)¹¹ spremlja njihove akcije.

Kuzmanič gre celo tako daleč, da tem gibanjem, dogodkom, ki jih organizirajo, s tem pa tudi političnim zahtevam, ki jih ta gibanja izpostavljajo, jemlje vsakršno politično veljavo in legitimnost prav spričo nasilja, ki jih spremlja (Kuzmanič, 2002:118). Če bi ta trditev držala, bi vsako gibanje, ki bi ga njegovi nasprotniki uspeli premakniti v polje nasilja (pa čeprav nasilja zaradi samoobrambe udeležencev dejanja državljanske nepokorščine), izgubilo vsakršno legitimnost. S tam pa bi tudi akterji in politična vprašanja, ki jih izpostavljajo z dejanji državljanske nepokorščine, izgubili svojo ostrino; samo dejanje državljanske nepokorščine pa ne bi imelo nikakršnega smisla več. Preveč enostavno bi jim namreč bilo vzeti to legitimnost.

Podobno stališče, čeprav precej bolj omiljeno in premišljeno, zavzema tudi Rawls, ki trdi, da z nenasilnostjo akterji državljanske nepokorščine, kljub nespoštovanju zakona(ov), izkazujejo svojo iskrenost. Kršenje zakona torej poteka v javni in nenasilni obliki, akterji pa so pripravljene prevzeti posledice lastnega obnašanja (Rawls, 1973:366-67). Razliko med militantnimi nasilnimi dejanji in dejanji državljanske nepokorščine, ki vsebujejo elemente nasilja, Rawls (1973:367-8) lepo ponazori v naslednjem citatu:

Militant mnogo bolj nasprotuje obstoječemu političnemu sistemu in ga ne šteje niti približno ali vsaj sprejemljivo za pravičnega ter verjame, da se precej oddaljuje od razglašanih načel ali da v celoti sledi povsem zgrešen koncept pravičnosti. Njegovo dejanje je zavedno, čeprav se sam ne obrača na občutek večine za pravičnost ali na tiste, ki imajo stvarno politično moč, saj verjame, da je njihov občutek za pravičnost napačen ali brez učinka. Namesto tega želi militant z dobro organiziranimi oboroženimi dejanji razdora in upora napasti prevladujoče pojmovanje pravičnosti in preusmeriti gibanje v zeleno smer. Poskušal se bo izogniti kazni, saj ni pripravljen sprejeti legalnih sankcij kršenja zakona tudi zato, ker bi to pomenilo, da dela v korist vlade, ki ji ne more verjeti, s tem pa bi priznal legitimnost ustavi, ki ji nasprotuje. V tem smislu dejanje ni v mejah spoštovanja zakona, temveč je globoka opozicija legalni družbeni ureditvi. Militant je mnenja, da je legalna struktura nepravična do te mere ali da je izdala svoje proklamirane ideale v tolikšni meri, da je treba utreti pot radikalni ali celo revolucionarni spremembi. Ta

¹¹ V mislih imamo medijsko podobo dogodkov iz manifestacij državljanske nepokorščine širom po svetu od Seattla prek Prage, Genove in Barcelone do mirnih manifestacij, ki so medtem večinoma v istih mestih potekale pogosto celo sočasno.

sprememba pa se mora zgoditi z vzbuditvijo zavesti v javnosti, da so temeljne reforme neizbežne.

Po drugi strani mnogo teoretikov dopušča nasilnost znotraj dejanj državljanske nepokorščine. C. Bay (1975:15) namreč dopušča nasilje kot skrajno možnost v primeru, da so politični cilji in sredstva skrbno izbrana.¹² Rigidno vztrajanje na popolni nenasilnosti dejanj po mnenju Baya vodi v privolitev v nadaljevanje nasilja in zatiranja.

Zavzeli bomo stališče, da je nasilje družben pojav, ki je tako kot vsi ostali družbeni pojavi umeščen v socialno-politični kontekst posebnega časa in prostora. Zavedati se je treba realnih omejitev urejenosti in nenasilnosti družb, v katerih živimo, in prav zaradi tega samega nasilja – tako manifestnega, strukturnega kot posrednega – iz same obravnave državljanske nepokorščine ne moremo izključiti.

Nasilje je (op.av.) del empiričnega vprašanja o tem, ali je nasilje v dani situaciji možno preseči ali zmanjšati s povsem nenasilnimi sredstvi (ali seveda s kombinacijo nasilnih in nenasilnih sredstev) ... etiko a priori dolžnosti bi morala zamenjati etika odgovornosti, odgovornosti do predvidevanja kar najširšega možnega polja posledic alternativnih možnosti za delovanje, kot jih lahko vzpostavi izkušnja in raziskovanje. Pod pogojem, da imamo na voljo čas, še preden se odločimo za način delovanja, nenasilno ali delno nasilno... (Bay 1975:28).

Samemu družbenemu gre že po definiciji priznati nepredvidljivost, zato se je možnosti nasilja treba zavedati tako v sami izvedbi kot v raziskovanju fenomena, s katerim se na tem mestu ukvarjamo. »Politično odgovoren državljan, ki je predan boju proti nasilju in zatiranju z najbolj ekonomičnimi sredstvi, si torej prizadeva izogniti se uporabi nasilja, kadar koli je to možno. Predvsem pa si mora prizadevati izogibati se rešitvam, ki so lahko slabše kot trenutno zlo – slabše v smislu stopnje in razširjenosti nasilja, ki smo mu podvrženi« (ibid).

Nasilje je torej možna pojavna oblika dejanj državljanske nepokorščine, ki pa seveda ni vnaprej dopustna in neizogibna, kar pa nenazadnje potrjujejo tudi številni primeri iz prakse dejanj državljanske nepokorščine.

¹² Organizacije, npr. Ya Basta, so začetkoma uporabljale manifestativno nasilje (uničenje posameznih in simbolnih restavracij s hitro prehrano) prav z namenom opozoriti na kompleksnost družbenega nasilja, ki ni vedno manifestno. Kasneje so prenehale s to taktiko prav zaradi manipulabilnosti medijskih slik nasilja, medtem ko nekatere druge organizacije, kot je Black Bloc, ne odstopajo od taktike manifestnega nasilja.

2.3. Družbeni pogoji uporabe državljske nepokorščine

Ta del naloge ima za namen raziskati družbene pogoje, pod katerimi je sam akt državljske nepokorščine mogoče uporabiti, ne da bi pri tem akter zanikal lastno legitimnost pri postavljanju političnih vprašanj. Ker ne želimo operirati z ekstremnimi stališči, povejmo, da vprašanja o tem, kaj je manjše zlo – popolno spoštovanje ali popolno nespoštovanje zakonov – niso povsem umestna. Ker ne poznamo demokratične ureditve brez notranjih trenj, sporov in celo spopadov, je, kot pravi Bay (1975:14), »zahtevati popolno spoštovanje zakonov povsem brez osnove.«

Rawls poleg običajnih elementov, kot so spoštovanje pravic drugih akterjev, učinkovitost in razumljivost artikulacije zahtev, ki jih mora zagotavljati sam pobudnik akta državljske nepokorščine, našteva institucionalne in druge kršitve, pri katerih je akt državljske nepokorščine upravičen. Poleg nespoštovanja, omejevanja ali celo institucionalnega kršenja osnovnih človekovih pravic ali pravice do enakosti pred zakonom, te so po njegovem mnenju najprimernejše kršitve, ki izzovejo nepokorščino, izpostavlja zanimiv problem neodzivanja oziroma indiferentnosti oblasti do zahtev, ki prihajajo iz civilne družbe.

»Postavimo, da so na politično večino naslovljeni apeli s pošteno namero in da niso dali rezultatov. S tem se je pokazalo, da so legalni načini za ukinjanje stanja nepravilnosti nekoristni.« ... »Prenehajo tudi prizadevanja, da se zakoni prekličejo, legalni protesti in demonstracije pa so minili brez uspeha. In glede na to, da je državljska nepokorščina zadnji izhod, smo lahko prepričani, da je neizogibna« (Rawls 1973:372).

Tudi tukaj Rawls korigira svoje stališče in opozori, da izkoriščenje vseh pravnih sredstev ni nujni pogoj, preden se lahko zatečemo k državljski nepokorščini. Ob predpostavki, da bi bili nadaljnji javni pozivi k ukinitvi določene zakonske norme neuspešni, je, kot pravi Rawls, državljska nepokorščina upravičena (ibid).

Pripomba o indiferentnosti »vladajoče večine« je za našo razpravo še posebej pomembna, saj so prav *gibanja za globalno pravičnost* izpostavila vprašanja legitimnosti nekaterih (nad)nacionalnih institucij in predstavništva v teh institucijah, formalno pa jim je onemogočeno uporabljati ostala legalna sredstva nasprotovanja, kot so npr. demonstracije. Ta heterogena gibanja se namreč niso uprla posamezni pravni normi, temveč napadajo legitimnost odločitev »vladajoče večine«, katere posledice vidijo kot nevzdržno kršenje načel pravičnosti. Ker ne obstaja posamezna pravna norma, ki bi jim ta gibanja nasprotovala, morda ne obstaja niti skupek pravnih norm ali pravni

sistem, ki mu nasprotujejo, se kršenje posamezne norme sprevrže v kršenje pravil celotnega sistema. Vsak del gibanja oziroma vsaka skupina obravnava tisti del predstavnških odločitev, ki jo prepoznajo kot temeljno kršitev znotraj sistema kršitev načela pravičnosti.

V tem heterogenem uporuh Rawls ugotavlja nevarnost za splošno nespoštovanje prava in ustave, ki bi bilo po njegovem mnenju nevarno za vse. Rawls meni, da bi lahko število skupin, ki bi se hkrati odločile uporabiti taktiko državljanske nepokorščine, povzročilo nered, ki bi lahko uničil učinkovitost pravičnega ustavnega sistema. Če se v istem trenutku več skupin, ki imajo zaradi krivice, ki so ji izpostavljene, enako pravico do uporabe dejanja državljanske nepokorščine, odločijo izpeljati samo dejanje državljanske nepokorščine, se lahko zgodi »trajna kršitev pravnega sistema, ki ga vsi naravno spoštujejo« (Rawls v Matulovič 1989:70).

Rawlsov odgovor takšnemu neredu je preprost. Takšnemu neredu se je moč izogniti z določeno stopnjo sodelovanja, s katero bi se artikulirale vse ali večina zahtev različnih skupin oziroma:

Manjšine lahko izpolnijo svoje dolžnosti do demokratičnih institucij s koordiniranjem akcij tako, da ima vsaka manjšina možnost uporabiti svojo pravico in s tem ne prestopi dopustnih mej državljanske nepokorščine. Tak sporazum je zagotovo težko uresničiti, toda z daljnovidnim vodstvom se to ne zdi nemogoče (Rawls 1989:71).

Zagotovo si zgoraj omenjeni pomisleki zaslužijo pozornost, toda ne zaradi možne vsesplošne anarhije, v katero naj bi se sprevrgla dejanja državljanske nepokorščine, temveč zaradi artikulacije političnih vprašanj, ki naj bi se uresničila s samim dejanjem državljanske nepokorščine. Politična spretnost akterjev je torej nujen pogoj za uspešno artikulacijo političnih zahtev, in kar je še pomembnejše, za postavitev platforme za prihodnost.

Prizadevanje za pravičnost, kot bi se izrazil Rawls, je nenazadnje nenehen in nikoli dokončan proces, ki od akterjev terja določeno odgovornost pri utrjevanju političnih zahtev multitude. Če se dejanje državljanske nepokorščine dotakne celotnega družbenega polja, različna gibanja pa so sposobna s samim aktom državljanske nepokorščine artikulirati vitalne interese multitude, je politična koordinacija teh gibanj prav tako nujen pogoj. Zato bomo zavzeli stališče, da je točka politične koordinacije prvi korak v biopolitičnem oblikovanju multitude in osrednji del vzpostavljanja skupnosti, utemeljene na načelih pravičnosti.

2.4. Vloga državljanske nepokorščine v družbi

Razjasniti je treba tudi vlogo, ki jo ima državljanska nepokorščina v družbi. Ob že navedenih predpostavkah o demokratičnosti družbe in o bistvu državljanske nepokorščine, se pravi apeliranje na občutek pravičnosti večine, bomo poskusili opredeliti vlogo dejanja državljanske nepokorščine v demokratičnih družbah.

Rawls je menja, da je državljanska nepokorščina možna oziroma da se njena vloga izrazi le v demokratičnih družbah, v katerih samo dejanje igra vlogo merilca stopnje družbene demokratičnosti. Državljanška nepokorščina je lahko, čeprav je nelegalna, stabilizacijski element družbe in njenega ustavnega sistema (glej Rawls v Matulović, 1989:76). S to trditvijo se lahko strinjamo, kajti učinkovita odprava različnih oblik nepravčnosti krepi legitimnost ustavne ureditve in družbeno kohezivnost. Ne moremo pa mimo opombe, da je lahko akt državljanske nepokorščine učinkovit tudi v nedemokratičnih ureditvah, saj je pogosto eno od redkih sredstev za izražanje in uveljavljanje mnenja, ne glede na (ne)legalnost samega dejanja. Celotna naloga se naslanja na tezo, da demokracije kot družbeni sistem ni možno v popolnosti institucionalizirati oziroma ni mogoče do popolnosti vključiti principe demokratične legitimnosti v institucije samega sistema.

Državljanška nepokorščina (v sistemih ljudske suverenosti) torej pomeni dopolnilo in korektiv ostalim legalnim načinom vplivanja na razvoj družbe. Šli bomo celo korak dlje in predpostavili, da v sistemih, v katerih predstavniški organi spričo različnih modernih procesov¹³ izgubljajo svojo legitimnost, z državljansko nepokorščino v proces odločanja skozi zadnja vrata vstopa suveren, torej ljudstvo, multituda. Ali kot je to učinkovito zapisal Bay:

Demokracija, kot jo poznamo na Zahodu, je postala, vsaj tako se zdi, skoraj popoln instrument ohranjanja političnega in socialnega statusa quo. Urejena politična sprememba je postala neizvedljiva, tako trdim, razen v primeru, da se državljani osvobodijo svojega prevladujočega občutka, da je demokracija sama že dosežena in da je treba v družbi sprejete zakone tudi spoštovati. (Bay 1975:23).

Ta avtonomni občutek za določanje, katere zakone je treba spoštovati in katere ne (ob upoštevanju vseh zgoraj naštetih pomislekov), se nam zdi tudi najpomembnejša vloga, ki jo ima državljanska nepokorščina. Tako kot je v srednjem veku *ljudstvo pravico vzelo v svoje roke*, kadar je vladar vztrajno kršil

¹³ Na primer s procesi ekonomske globalizacije nekatera gospodarska vprašanja ne spadajo več v domeno nacionalnih vlad oziroma so te vlade kljub zakonskemu urejanju teh vprašanj nemočne ali neučinkovite.

skupni občutek za pravičnost – druge opcije ljudstvo v sistemu suverena poslanega od boga pač ni imelo (razen seveda čakanja na božjo kazen) – je državljanska nepokorščina nelegalno dejanje, ki spada med legitimne izraze interesov in zahtev skupnosti.

Demokratski sistemi seveda niso popolni, politike in zakonske norme sprejete z demokratično proceduro pa niso nujno tudi demokratične. Z dejanji državljanske nepokorščine je mogoče izolirati prav te posamezne zakonske norme in takšna politična dejanja, za katere akterji menijo, da kršijo temeljno predstavo o pravičnosti in skupnem dobrem v družbi. Državljanška nepokorščina je z vpeljevanjem direktnega vpliva državljanov na ostale politične institucije države, korektivni instrument demokratičnih družb.

Zato dejanja državljanske nepokorščine omogočajo utemeljitev horizonta demokratične in pravične družbe, saj vzpostavljajo proces, ki širi formo in doseg obstoječih oblik politične participacije in vpliva. Zgodovinsko gledano so bila dejanja državljanske nepokorščine »motor vzpostavitve in razširitve tako pravic kot demokratizacije...« (Cohen in Arato, 1992:567).

Politično delovanje bi bilo brez državljanske nepokorščine sterilno, oropano enega svojih najaktivnejših delov in ujeto v nedinamično formo *večne* oblasti. »Osnovna naloga politike pa ni perpetuacija političnega reda, temveč zaščita življenja in osnovnih človekovih pravic« (Bay 1975:15). Sam akt državljanske nepokorščine zahteva od akterjev predanost, pogum in odgovornost hkrati, da bi zagotovili spoštovanje večinoma že proklamiranih in splošno sprejetih načel. »Državljanška nepokorščina je le del politike kreativnega nereda, čeprav zaseda povsem centralno vlogo znotraj nje same (...) Toda na tej točki naše zgodovine je tudi povsem najosnovnejša nujnost in mora zasedati ključno mesto v gibanju tako v strateškem kot taktičnem smislu« (Roussopoulos v Bay, 1975:10).

3. Globalno družbeno polje kot strateški poligon državljske nepokorščine

Definirali smo torej državljsko nepokorščino kot koncept upora in artikuliranja družbenih vprašanj oziroma političnih zahtev v javnosti. Pričakovati bi bilo, da je nosilec teh zahtev civilna družba znotraj posamezne države oziroma da se civilna družba vzpostavlja skozi politične zahteve, ki jih postavljajo gibanja državljske nepokorščine. To je tudi temeljna dilema v razumevanju sodobne civilne družbe. Koncept, kot smo ga zastavili, pa vsebuje nadnacionalne elemente, pomen globalne civilne družbe mora nujno biti nadnacionalen. Sprašujemo se, kakšne so nadnacionalne politične zahteve civilne družbe in kako je organizirana civilna družba ter v kakšnih okoliščinah deluje na svetovni ravni.

3.1. Globalna družba

Globalna družba se na svoj način in z različno intenzivnostjo ter pojavnimi oblikami razvija že vse od začetka zgodovine človeštva. Toda vzpostavljanje kompleksnih mrež družbenih odnosov, ki bi vključevali vsa človeška bitja in na katerih sploh lahko začnemo utemeljevati družbo kot globalen pojav, je značilnost moderne in t.i. postmoderne dobe. Kljub temu, da so pojavi ekonomske in kulturne globalizacije stari že vsaj toliko kot prvi poskusi poenotenja sveta v en ali v prevladujoč gospodarski sistem, v tem zgodovinskem trenutku obstajajo možnosti za ugotavljanje nove kvalitete v mednarodnih odnosih.

Ne glede na dolgo zgodovino razvoja, primerljiva obdobja in družbene razmere v svojem bistvu pomenijo globalizacija, kapitalistična produkcija in posledična struktura svetovnega trga kot procesi druge polovice XX. stoletja povsem novo situacijo. Predstavljajo fundamentalni premik v družbenih in političnih procesih in pomemben zgodovinski preskok (glej Hardt in Negri, 2000:8). »Verjamemo, da ta preskok povsem razgalja kapitalistični projekt združevanja ekonomske in politične moči, ali z drugimi besedami, realizacijo kapitalističnega reda« (Hardt in Negri; 2000: 9). In njegov paradoks, bi dodal Kurnik (2000:10): »Na eni strani je govor o upadanju pomena nacionalnih držav, o izgubi suverenosti, na drugi pa se nam zdi nacionalna država vedno močnejša.«

Procesi vzpostavitve globalne družbe pa niso razvidni samo skozi različne mreže mednarodnih povezav in procesov, ki definirajo obstoječe družbe. Prav empirično lahko govorimo o obstoju materialne baze z globalnim

ekonomskim sistemom, razvidni so določeni elementi globalne kulture in globalnih komunikacijskih kanalov, živih političnih idej in možnosti za politično delovanje ter vedno bolj zgoščena institucionalizacija teh odnosov.

Vse družbe pa vsebujejo še eno značilnost, ki je mnogo manj empirično dokazljiva, to pa so družbena trenja oziroma krize. Po mnenju Martina Shawa je eden od meril in osnovnih načinov, s katerim lahko identificiramo globalno družbo, prav pojav globalnih kriz. »Ki so pomembne, saj lahko prav skozi krize učinkovito identificiramo obstoj globalne družbe in razvoj njenih institucij« (Shaw, 1994). Globalna kriza je razvidna na vsaki ravni družbenih odnosov. Krizo mednarodne družbe je moč opaziti na gospodarski ravni s cikličnimi, ki so zajele večino ekonomij (ibid). Še bolj je opazna kriza na okolijskem nivoju, ki dejansko prizadeva prav vsak del zemeljske oble in celotno prebivalstvo zemlje ter s tem povsem nediskriminatorno tudi njeno družbeno strukturo (glej Shaw, 1994; Lipschutz, Conca 1993 in Lipschutz, 1996). Kar pa je za to nalogo najzanimivejše, čutiti je politično krizo, ki ni opazna le v «unikatni turbolentnosti meddržavnih odnosov in nestabilnostjo državnih struktur, ki se manifestirajo v državljanskih in meddržavnih vojnah« (Shaw, 1994), temveč tudi v vedno bolj pereči nezmožnosti oblastnih struktur, da bi dosegle zadovoljivo legitimnost svojih državocentričnih politik tako znotraj držav kot v mednarodnem prostoru, in v neobstoju prostora, v katerem se artikulirajo politične zahteve.

S to krizo ali krize lahko *anarhično okolje*, kot ga definirajo realistične teorije mednarodnih odnosov (Morgenthau, Carr, Bull, Wight, Schmitt, Aron, Waltz, Gilpin...), razumemo predvsem kot družbeno okolje. Temelj oziroma izvor vseh teh kriz pa je kompleksna mreža svetovnih družbenih odnosov globalne oblasti in nadvlade.

3.2. Globalna oblast

Državljska nepokorščina, kot smo jo definirali, predpostavlja torej nasprotovanje določeni zakonski normi ali politiki. To nasprotovanje smo v tej nalogi postavili na globalno raven. Toda ali je v globalnih okvirih sploh možno govoriti o oblasti, globalnih normah, zakonih in posledično o globalnem uporu? S slednjim bi na prvi pogled še najlaže opravili, saj se je v zadnjem desetletju vzpostavilo široko družbeno gibanje različnih aktivističnih skupin – gibanje vseh gibanj, ki uporabljajo taktiko državljanske nepokorščine in s tem odpirajo prostor, v katerem je politična artikulacija možna. Že sam pogled v medijske slike bi lahko nudil zadosten empiričen dokaz za obstoj takšnega nasprotovanja. Toda katerim procesom nadvlade ali izkoriščanja nasprotujejo, kako se oblikujejo politične zahteve in ali obstaja oblast, ki izvaja

zakone, in politika, ki jo lahko pripišemo kaki naddržavni oblasti? Da bi odgovorili na ta vprašanja, je najprej treba razčistiti vprašanje obstoja oblasti in njene jurisdikcije, ki se ne konča s suverenostjo države, temveč se preko teles in umov globalnih državljanov širi preko meja klasičnih državnih institucij.

Verjetno bi s koncepti, ki jih uporabljajo zvesti avtorji neorealističnega pristopa težko definirali *svetovno oblast* v klasičnem smislu suverenosti. Moderna suverenost je bila vedno razumljena v mejah teritorija in v odnosu do zunanosti. Predmoderni družbeni teoretiki razumejo suverenost kot proces modernizacije, ponotranjanje zunanosti oziroma kot civilizacijo narave. Hobbes in Rousseau sta družbeni prostor razumela kot zamejen prostor nasproti prostoru naravnega prava, moderni antropološki diskurzi o tradicionalnih družbah pa pogosto funkcionirajo skozi definicijo zunanosti, ki definira meje družbe (glej Hardt, 2002).

Pojme, kot so globalna družba, globalna oblast ter njene norme in politike moramo opredeliti in jih »narediti praktične in miselne« (Burchel et. al., 1991:VII) na način, ki nam jih bo dopuščal misliti, misliti tudi tam, kjer mnogi avtorji trdijo, da ne obstaja vrhovna oblast, torej v mednarodnem polju. Prvi miselni preskok je s krizo moderne najavljeni padec meje zunanost/notranjost, družbene ureditve/naravnega prava ipd. To je bistvo postmoderne, v kateri naravnost, zunanost sploh ne obstajata več. »V postmodernem svetu so vsi fenomeni in sile umetni, ali kot bi rekli nekateri, del zgodovine. Moderna dialektika notranjega in zunanjega je zamenjana z igro stopenj in intenzivnosti, hibridnosti in artificialnosti (Jameson v Hardt, 2002:3).

Zato bi bilo o državljanski nepokorščini na globalni ravni nesmiselno govoriti v razmerah suverene oblasti, s stališča suverenosti in pravne teorije. Bolj kot definicija nas bodo zanimali sami oblastni procesi vladanja oziroma nadvlade, kdo vlada oziroma ima oblast in kako vlada. Kakšni so tisti procesi, ki povzročajo stanje, v katerem je upor najučinkovitejši prav z dejanji državljanske nepokorščine, s telesi državljanov, ki so hkrati instrument oblasti in sredstvo upora. Zanima nas globalna oblast, torej oblast, ki je soočena z globalnim prostorom, v katerem so vse ovire, ki bi označevale meje njene suverenosti, padle oziroma se nezadržno podirajo.

3.2.1. Biopolitičnost globalne oblasti

Kot smo že omenili, oblasti ne moremo pojmovati kot državno suverenost ali kot pravno sankcijo suverena. V mednarodnem polju bi namreč težko definirali posameznega suverena z monopolom nad nasiljem oziroma suverena v klasičnem smislu, z zakonodajnim pooblastilom kreiranja pravnih in družbenih norm. Morda lahko izločimo določene akterje, ki imajo več vpliva oziroma akterje, ki zasedajo vodilno vlogo pri oblikovanju procesov podreditve. Enotno globalno oblast pa bi bilo nesmiselno iskati tam, *kejer je ni* oziroma je ni, ker ni več zunanosti, ki bi lahko omejila doseg suverena.

Več avtorjev, ki se ukvarja z mednarodnimi odnosi, je zato poizkusilo z iskanjem vzorcev v mednarodnem obvladovanju mrež moči in prepletanja oblastnih vzorcev (glej Rosenau 1997, Rosenau in Czempiel, 1998) in jih poimenovala kot *governance*, torej obvladovanje v svetu brez vlade. Takšno pojmovanje oblasti predpostavlja oblast kot uveljavljanje določb družbene pogodbe, ki ji je dodan aneks, ki predvideva razširjanje veljavnosti družbene pogodbe na spremenjeno globalno realnost.

Toda tudi takšno razumevanje se ne dotika samega problema suverenosti, kot smo ga načrtali v prejšnjih odstavkih. V tem se obračamo na razmišljanja Hardta in Negrija (glej Hardt in Negri 2000, Hardt 2002), ki globalno oblast definirata kot prehod iz imperializma – projekta moderne države, ki širi, podaljšuje meje svoje suverenosti na druge subjekte – k imperiju ali novemu svetovnemu redu.

Globalna oblast se kaže oziroma jo lahko definiramo s foucaultjevskim preskokom iz disciplinarne družbe v družbo kontrole (glej Foucault, 1991:29-40)¹⁴. V disciplinarni družbi je poslušnost zakonom in mehanizmom vključevanja in izključevanja vzpostavljeno skozi disciplinarne institucije (šola, zapor, tovarna). »V disciplinarni družbi se *komanda* vzpostavi skozi razpršeno mrežo dispozitivov ali družbenih aparatov, ki producirajo in regulirajo navade, običaje, in produktivne prakse« (Hardt in Negri, 2000:23). Oblast v takšni družbi vlada z določanjem normalnega oziroma deviantnega vedenja. Odnos oblasti znotraj disciplinarne družbe do posameznika je prevladujoče statičen. Oblast disciplinira posameznika le znotraj dosega, jurisdikcije izpostav; znotraj šole, tovarne, zapora.

¹⁴ Kot omenja Hardt je Foucaultjevo idejo artikuliral Deleuze (1990) v svojem delu »Post scriptum sur les sociétés du contrôle« Pariz, Minuit, Pourparlers, str. 240-47, ki si termin družba nadzora oz. kontrole sposodi iz paranoičnega sveta Williama Burroughsa.

Te institucije pa so vse po vrsti v krizi (glej Hardt, 2002). Prehod v družbo kontrole se zgodi v trenutku »stateške reverzibilnosti«, ko so posamezniki skozi prakse disciplinarne družbe, ki vedno bolj posegajo v intimo življenja samega, začeli formulirati potrebe in imperitive tega istega življenja kot osnovo za politične protizahteve (glej Gordon, 1991). Družba kontrole je torej družba »kjer mehanizmi komande postajajo vedno bolj demokratični, imanentni družbenemu polju, ki se distribuirajo skozi možgane in telesa državljanov. (...) Oblast se izvaja skozi stroje, ki direktno organizirajo možgane (v komunikacijskih sistemih informacijskih mrežah ipd.) in telesa (sisteme socialne države, nadzorovanih aktivnosti ipd.) v stanje avtonomne alienacije od smisla življenja in želje po kreativnosti« (Hardt in Negri, 2000:23).

Družba kontrole posega v vsako poro človeškega življenja. Ta definiranja naše dnevne prakse in se »za razliko od discipline razteza daleč prek strukturiranih okolij družbenih institucij skozi fleksibilne in flukturirajoče mreže« (ibid). Moderni tip oblasti torej ni nastal kot posledica zavestne odločitve univerzalnih subjektov niti kot neposredna posledica in v funkciji določene stopnje ekonomskega razvoja z določenim tipom produkcijskih razmerij« (Lukšič in Kurnik, 2000:184). Ne moremo govoriti o primarnosti pravnega urejanja družbenih odnosov, temveč se je »moderna oblast kot velika in obča shema podrejanja konstituirala na osnovi lokalnih in razpršenih mrež podrejanja« (ibid). Ta prehod v razumevanju vzorcev oblasti označuje prehod med oblastjo, ki zapoveduje, k oblasti, ki vlada preko uma in telesa.

Biopolitična narava oblasti je torej tista, ki »regulira družbeno življenje v njegovi notranjosti« in »se nanaša na situacijo, v kateri je direktno vprašanje oblasti produkcija in reprodukcija življenja samega. Biooblast z interpretacijo in reartikulacijo življenja, z njegovim absorbiranjem regulira življenje samo. Cilj biooblasti je produkcija in reprodukcija življenja samega. Z drugimi besedami bio v biooblasti je produkcija življenja in njegova kontrola preko uma in telesa (glej Hardt in Negri, 2000:23).

Biopolitičnost oblasti je povsem nova narava oblasti, saj predpostavlja, da je moč te oblasti učinkovita le v primeru, ko je njen subjekt svoboden delovati v skladu z ukazom ali proti ukazu. Tako razumljena oblast je torej »vzpostavljajoča se oblast – torej interni produkt imanentne družbene dinamike« (Hardt in Negri, 2000:162). Ker pa je ta družbena dinamika vedno konfliktna, je oblast vedno organizirana skozi nenehne procese prepletanja oblasti in protioblasti. Narava te nove oblasti je zato totalna.

»Družba subsumirana znotraj oblasti, ki sega do živčnih končičev družbene strukture in njenih procesov razvoja, reagira kot eno telo. Oblast je zato izražena kot nadzor, ki se širi skozi globine zavesti in telesa populacij – in hkrati skozi

celoto družbenih odnosov. Celotna družba in vsak element družbenega življenja je torej kodificiran, vključen v biopolitično produkcijo» (Hard in Negri, 2000:25).

Totalna je, kot pravi Agamben (2002), ker golo življenje, nekaj skriti temelj suverenosti, napravi za dominantno formo življenja.¹⁵ Ta moment odkrije nov kontekst, nov milje maksimalne pluralnosti in nezadržne singularizacije – milje dogodka (ibid). Posamezne točke upora se, singularizirane odprejo na tisočerih mestih. Biooblast se definira, vzpostavi prek nezamejenega teritorija do samega biopolitičnega bistva sveta. Prav prek tega teritorija in skozi vse njegove mreže pa mora vzpostaviti tudi lastno potrebo po obstoju in dokazati svojo učinkovitost biopolitične produkcije sveta.

3.2.2. Globalna pravna norma kot proces juridične formacije

Ali v tem nenehnem izmenjavanju med oblastjo in protioblastjo na globalni ravni mnogoterih centrov oblasti in protioblasti obstaja prostor vladavine prava oziroma katera definicija mednarodne pravne norme je dovolj odprta za ogromni potencial, ki ga nudi biooblast? Kot smo definirali v prejšnjih poglavjih, oblast ne dosega podrejanja zakonski normi z disciplinarnostjo, temveč preko uma in telesa. Ali je s tem zakonska norma izgubila svojo učinkovitost in pomen? Prav nasprotno, »zakonska norma ostaja učinkovita in (prav z državnimi sredstvi izključevanja in policijskimi tehnikami) postane procedura (Hard in Negri, 2000:26). Moč oblasti in njena jurisdikcija postaneta procedura sama.

Pomagamo si lahko tudi s klasičnim konceptom reda, kot ga definira T. Parsons (v Benko, 1997:27), »ki red razume v smislu obstoja normativnega nadzora nad dejavnostmi bodisi posameznika bodisi skupine, ko te dejavnosti potekajo znotraj z minimumom stabilnosti kakega sistema združljivih meja, bistvene sestavine tega nadzora pa so vrednote in norme.« Iz tega sledi, da enote globalne oblasti (države) delujejo v okviru transnacionalnega konteksta, torej znotraj bolj ali manj standardizirane politične kulture, ki je »ponavadi selektivna materializacija elementov dominantne svetovne ideologije« (Jepperson et. al., 1996:48).

Formiranje svetovnega reda pa se kaže v dolgem prehodu od suverenih pravic nacionalnih držav do postopnega izoblikovanja suverene pravice naddržavne

¹⁵ Agamben loči med dvema vrstam življenja: iz grških besed *zoe*, ki označuje samo dejstvo skupnega življenja in *bios*, ki označuje formo življenja. S formo-življenja pa razume življenje, ki nikoli ne more biti ločeno od svoje forme oz. življenje iz katerega je nemogoče ločiti golo življenje. (Glej Agamben 2002)

»avtoritete«. OZN in njej sorodne organizacije niso takšna avtoriteta, so pa kljub pregovorni neučinkovitosti pomemben element v novem nastajajočem normativnem redu (glej Hardt in Negri, 2000:2-21).

Neobstoj »avtoritete«, ki bi določala skupne vrednote in bi izvajala učinkovit nadzor, ter neobstoj pravnega sistema, ki bi zagotavljal izpolnjevanje obveznosti, še ne pomeni, da svetovni red ne obstaja. Ta svetovni red ni nastal spontano kot posledica interakcij v mednarodnih odnosih ali kot posledica »skrite roke trga«, niti kot posledica diktata nadmočne sile, centra racionalnosti, ki bi vsevedno diktiral tok zgodovine v smeri zadovoljitve lastnega interesa. Ne glede na to, ali so države podvržene minimalni naddržavni avtoriteti ali ne; »Svetovni red je izražen kot juridično formiranje« (Hardt in Negri, Negri 2000:3).

Novi red se kaže v svoji univerzalnosti vrednot, v novem načinu produkcije norm in legalnosti instrumentov prisile, ki zagotavljajo izpolnjevanje pogodb in rešujejo konflikte; njegova učinkovitost pač ni več odvisna od samopomoči, kot to omenja Bull (1977:131), temveč od sposobnosti, da se določen problem prikaže kot grožnja za novo univerzalno normativno ureditev. Simptom, ki potrjuje zgornjo tezo, je:

»obnovljen interes po, in učinkovitost pravične vojne¹⁶. Pravična vojna je postala upravičena sama po sebi kot legitimacija vojaškega aparata, ki je etično podprt in vojaško učinkovit pri zagotavljanju reda in miru.« Drug simptom novega reda je razvoj »pravice do intervencije« na teritoriju drugih subjektov v imenu reševanja humanitarnih problemov, vsiljevanja miru ipd. Razvoj principa intervencije se kaže kot normativni preskok. Intervencija ni več posredovanje zaradi nespoštovanja dogovorov, h katerim so države prostovoljno pristopile, temveč njena legitimnost izhaja iz konsenza o nujnosti posredovanja ob vsaki kršitvi etičnih principov ali »humanitarni katastrofi« (Hardt in Negri, 2000 12-13).

Ta novi red Rosenau (1992) imenuje »vladanje¹⁷ brez vlade« in s tem pokaže na strukturno logiko reda, ki vse akterje združi v celoto in se trudi povečati doseg konsenza, s katerim je utemeljena in podprta njegova brezčasna in brezmejna moč, znotraj katere je red stalen in nujen. Izhajali pa smo iz predpostavke o novi ideji reda, ki izhaja iz drugačne narave oblasti ter nanovo definira proizvodnjo norm in legalnih instrumentov prisile, ki garantirajo izvajanje pogodbenih določil oziroma posredujejo v konfliktih.

¹⁶Kot srednjeveški koncept, ki si ga je moderna prizadevala izriniti iz svoje tradicije, pravična vojna pomeni pravico uporabiti vojno, kadar država čuti, da je ogrožena njena teritorialna integriteta ali politična neodvisnost.

¹⁷ Governance.

Vse tri značilnosti te nove narave oblasti so zaznamovane z brisanjem meje med zunanjim in notranjim. Kot prva značilnost te nove narave oblasti je redefiniranje javnega prostora oziroma brisanje meje med javnim in privatnim. To je proces praznjenja civilne družbe, o čemer bomo govorili v naslednjem poglavju. Druga značilnost je vzpostavitev nove oblike proizvodnje. Kapitalistični način proizvodnje v globalnih pogojih zavirajo izključitve, omejitve, zaradi česar ta način proizvodnje države kot garanta interesa kolektivnega kapitalista – ščitenje nacionalnega trga – ne potrebuje več. Svoj profit namreč črpa iz vključevanja. »Profit je lahko izpeljan le preko kontakta, dogovora in trgovine« (Hardt, 2002:6). Svetovno tržišče ne pozna zunanosti, cel svet je njegova domena. Tretja značilnost je sam koncept imperija kot pojma univerzalne sile in pojem svetovnega reda, ki se danes vzpostavlja. Imperij je oblika mrežne, biopolitične oblasti, ki si podreja oz. kot svoj objekt inkorporira človeško naravo, življenje oziroma v postmodernem smislu naravo nasploh. Z drugimi besedami je imperij v popolnosti realiziran režim biomoči (ibid). Imperij je tisti, ki garantira mir. Imperij je tisti, ki definira pravičnost in jo utemelji s proceduro. Imperij je tisti, ki zapolni kakršnokoli pomanjkanje oblasti. In imperij je zakon, ki si prisvoji celotni prostor in čas (Hardt in Negri, 2000:10).

Te značilnosti in njihova praksa najbolje kažejo na tendenco k »centralizirani in unitarni regulaciji tako svetovnega trga kot globalnih odnosov moči« (Hardt in Negri, 2000:9). Torej k izgradnji materialne konstitucije svetovne oblasti in reda. Prišli smo namreč do druge faze globalizacije, do faze, ki jo zaznamujejo nenehni poskusi vzpostavljanja nekaterih nadnacionalnih in nedržavnih organizmov za izvajanje oblik suverenosti nad diverzificiranimi segmenti in sloji (glej Caccia, 2002).

3.3. Globalna civilna družba

Vprašanje, ki se poraja pri omenjenem brisanju zunanosti, je očitno: ali je koncept civilne družbe, kot je definiran znotraj t.i. konsenza nacionalne države, mogoče prenesti v mednarodno polje biopolitične oblasti in kakšni sta njena struktura in vloga. Tako znotraj države kot v mednarodnem okolju se zdi, da vlogo civilne družbe oziroma posrednika med ljudstvom in oblastjo igrajo številne nevladne organizacije, skupine pritiska, lobiji. To je pojmovanje globalne civilne družbe kot skupine nevladnih organizacij (v najširšem pomenu besede) in gibanj z mandatom zastopanja ljudstva in ljudskega interesa, nasproti vladam, multinacionalkam ipd.

Strinjamo se lahko z Lipschutzom (1996:50-57), da se globalna civilna družba vzpostavi kot odgovor na nove družbene pogoje razpadajoče državne

suverenosti in spremembe načina proizvodnje in proizvodnih sredstev »enotnega proizvodnega in družbenega prostora« (Caccia, 2002). Takšna protioblast je hkrati tudi temelj biopolitične oblasti. Institucionalizirana forma civilne družbe pa kljub temu še vedno posreduje med multitudine in tržno ekonomijo in/ali moderno birokratsko državo. Takšno pojmovanje se ne razlikuje dosti od klasičnega pojmovanja civilne družbe kot posrednika med civilno in državno oziroma ekonomsko sfero. Vključi le nove družbene dejavnike mednarodnega okolja.

Brez dvoma tako pojmovana civilna družba opravlja naloge, ki si jih zastavlja. Omogoča kulturno reprodukcijo, zagotavlja socialno integracijo in socializacijo (glej Cohen in Arato, 192:441). V globalnih razmerah torej ščiti človekove pravice tam, kjer jih vlade ne ščitijo več, ozaveščajo javnost pred posledicami ekološkega onesnaženja, hranijo lačne in zdravijo bolne tam, kjer socialni sistemi njihovih družb tega niso več zmožni zagotavljati, torej ščitijo življenje. Toda s tem predstavljajo samo temelj njihove eksistence – bios, njihova gola življenja, ne pa tudi političnih zahtev, politike znotraj koncepta biopolitike. Kot to razume Agamben(2002), ki loči golo življenje od forme življenja, se temeljno politično vprašanje danes nanaša izključno na golo življenje, na njegov obstoj ali smrt.

Takšno pojmovanje pa za našo razpravo v razmerah biopolitične globalne oblasti nima prave vrednosti. Ali je globalna civilna družba prevzela vlogo države, ki ni več sposobna zagotavljati niti najosnovnejšega poslanstva, zaščite življenja, in v zameno »spremenila politiko v vprašanje generičnega življenja, življenje v njegovi splošnosti« (Hardt in Negri, 2000:313)? Če je tako, imajo prav tisti, ki se zavzemajo za večjo moč države, pa čeprav represivno. Toda znotraj koncepta družbe nadzora tako razumljena civilna družba predstavlja le podaljšano roko oziroma bazo biopolitične oblasti upravljanja s človeškim življenjem.

Kajti konec zunanosti je hkrati tudi konec liberalne politike, politike, ki se vzpostavlja v javnem družbenem prostoru. V liberalni tradiciji je delitev med javnim in zasebnim definirala posameznik, ki iz svojega zasebnega prostora (hiše, družine) gleda na javno kot na zunanost. Zunanost je tisto prizorišče politike, kjer je delovanje podvrženo družbeni legitimaciji. Tako smo tudi definirali državljansko nepokorščino. Toda javni prostor postaja vedno bolj privaten (javni prostor bolj in bolj prehaja pod okrilje zasebne institucije, trgovinske hiše, zaprte stanovanjske soseske, šole). Javni prostor vedno bolj postaja prostor spektakla v Debordovem smislu, hkrati poenoten in razpršen do te mere, da je nemogoče ločiti notranjost od zunanosti, naravno od družbenega – zasebno od javnega (Hardt, 2002:4).

Javni prostor postaja zaseben do te mere, da nima več nikakršnega smisla razumeti družbeno organiziranost znotraj dialektičnih pojmov med zasebnim in javnim prostorom, med zunanjim in notranjim. Mesto liberalne politike je izginilo in skozi to prizmo našo postmoderno in imperialno družbo označuje deficit političnega. Polje politike je v bistvu tisto, ki je deaktualizirano (Hardt, 2002:4).

Nas pa zanima predvsem koncept globalne civilne družbe, v katerem so možne vzpostavitve diferenciranih, alternativnih demokratičnih družbenih odnosov. Takšen koncept civilne družbe, ki deficit političnosti jemlje za svojo izhodiščno točko. Govorimo o normativno zaželenem modelu družbe, o vzpostavitvi institucij, ki so sposobne popolne uresničitve potenciala multitudine (glej Cohen in Arato, 1992:452). Zanimajo nas politične zahteve oziroma demokratična sprememba, ki jo vodi civilna družba – njena emancipatorna sposobnost.

4. Globalna državljanska nepokorščina

Potem, ko smo definirali družbene pogoje nove globalne realnosti, biopolitične oblasti in globalne juridične produkcije lahko nadaljujemo z dejanji državljanske nepokorščine in njenimi akterji v pogojih globalne družbe nadzora. Nenazadnje so prav ti akterji tisti subjekt, ki se skozi svojo redefinicijo in protizahtevo vzpostavi kot aktivni politični subjekt, ki je sposoben pod vprašaj postaviti procese globalnega političnega odločanja, njeno naravo in legitimnost (glej Caccia, 2000).

Določene težave pri definiranju vloge državljanske nepokorščine smo imeli že v razmerah demokratične družbe v eni državi. Težava postane z vključevanjem značilnosti mednarodnega polja še kompleksnejša in večplastna. Predpostavili smo, da dejanja državljanske nepokorščine dosežejo svoj namen le v družbah z določeno stopnjo demokratične ureditve ali »skoraj demokratične družbe« (Cohen in Arato, 1992:590). Toda vprašanja demokratičnosti mednarodnega polja oziroma globalne družbe bomo pustili ob strani tudi spričo dejstva, da akterji državljanske nepokorščine delujejo znotraj družb, ki so pravno definirane z državnimi mejami. Za te družbene sisteme pa smo predpostavili, da so vsaj približno demokratični. Akterji globalne državljanske nepokorščine delujejo znotraj teh držav, toda njihove politične zahteve se širijo daleč preko celotnega družbenega polja, do zadnje točke dosega globalne komande. Tako kot je izginila meja zunanost/notranjost, je izginila tudi meja političnih zahtev, ki jih ti akterji postavljajo. Tako kot se procesi novega načina produkcije in oblasti dotikajo vsake pore človeškega življenja, se tega dotikajo tudi politične zahteve. Vprašanja o demokraciji, svobodi, in pravičnosti niso več vprašanja posameznih kultur, temveč so postavljena celotnemu, globalnemu družbenemu polju.

Jasno je, da je zastavljeni koncept globalne oblasti in njenega formiranja odprl večji revolucionarni potencial kot moderni režimi oblasti (glej Hardt in Negri, 2000:393). Proces globalne oblasti in ukazovanja se niso uspeli konsolidirati na način, ki bi ustrezal novi realnosti globalnih družbenih in ekonomskih odnosov. Nenazadnje ta manko zazna in na svoji koži občuti tako indijanski kmet v Chiapasu (ujet v padajočo spiralo padca cene svojega dela in hkratne privatizacije javne lastnine) kot policaj na meji (čigar delo se spreminja v regulatorja svetovnih migracijskih tokov) in njegov plen – prebežnik (ki beži iz suženjstva v suženjstvo). Globalna »mašina ukazovanja« zapihuje tudi dovolj prostora za izraz alternative. Prav tako kot ta globalni mehanizem poskuša

regulirati vsako poro človeškega življenja, multituda vzpostavlja svojo lastno avtonomnost na vseh točkah delovanja.

Omenili bomo dva subjekta imperialne komande, dva dela multiture, ki predstavljata takšno opozicijo, prvi postavlja vprašanje, kaj je to demokracija v globalnem kontekstu, in drugi, ki se vzpostavlja kot aktivni politični subjekt z reappropriacijo prostora. Dva dela, ki izpodbijata legitimnosti imperialne komande.

Ta dva subjekta smo izbrali, ker predstavljata dva različna pola na lestvici politične organiziranosti v odnosu do Imperija, dva pola, dva obraza nešteti obrazov multiture. Prvi obraz, gibanje mehiških Indijancev, predstavlja skupnost, ki se je že davno vzpostavila in organizirala v političen subjekt (nenazadnje so ameriški staroselci žrtve totalizirajočih procesov globalizacije že več kot 500 let). To gibanje je preseglo sfero civilne družbe v eni državi in je na specifičen način vzniklo na vseh koncih zemeljske oble. Vprašanja o ustroju demokracije, vprašanja pravičnosti in solidarnosti pa je artikuliralo in zastavilo na način, ki se dotika vsakega posameznika na zemeljski obli.

Drug subjekt lahko štejemo med družbena gibanja le posredno in simbolno. To je subjekt gibajoče se multiture. Multituda brez teritorija in homogene etnične pripadnosti ali identitete, to so vsi prebežniki. Družijo jih skupne politične zahteve, sanje ter odnosi diskriminacije, izolacije in omejevanja, ki jih Imperij dosledno izvaja na vsaki svoji meji in kontrolni točki.

Izpostavljamo ju, ker oba artikulirata politične zahteve, ki segajo daleč prek meja njunih domovin (zapatisti z besedo, prebežniki s svojimi teles). Strategija artikulacije teh političnih zahtev pa je prevladujoče biopolitična. Oba subjekta se namreč upirata komandi vzpostavljajoče se globalne oblasti, reda, Imperija, ki pa je nikdar ni slovesno sprejel kakšen svetovni demokratični forum, a je kljub temu realna in obvezujoča. Upirajo se komandi, ki za svojo učinkovitost ne potrebuje legitimnosti; komandi, ki se vseskozi spreminja, a je dovolj realna, da jo lahko občuti vsak posameznik na katerikoli točki zemeljske oble. Ker ta komanda za svojo učinkovitost tudi ne potrebuje demokratičnega preverjanja, je edina možnost upora nepokornost samemu bistvu te komande – torej procesom, ki jih regulira. Ker se oba subjekta zavedata, da sta žrtvi modernizacije (glej Burbach, 2001:116), je njuna edina politična strategija nepokornost. Nepokornost, ki s svojo prakso zanika in spreobrača samo bistvo te komande (prebežnik s svojim telesom pritiska na meje, ki regulirajo svobodo njegovega gibanja, in zapatist, ki odpira nove in nove točke upora in prostora za komunikacijo). In prav skozi to nepokornost se vzpostavi politični subjekt in njegova zahteva, ki preizprašuje

odnos do pravičnosti v globalni družbi in odpira prostor, v katerem je takšna debata sploh mogoča.

4.1. Zapatisti – praksa politične organizacije

EZLN, Zapatistična vojska nacionalne osvoboditve, je prvega dne leta 1994 zasedla večino večjih mest v zvezni državi na jugozahodu Mehike. Zapatisti mednarodne pozornosti in naklonjenosti niso pridobili zaradi vojaškega upora in zasedbe¹⁸, dobili so jo ker so – na dan, ko je v veljavo stopil severnoameriški prostotrgovinski sporazum pomenljivega imena NAFTA – mehiško družbo in svet postavili pred ogledalo.¹⁹ Gverilci, zahteve po pravičnejši državni ureditvi ipd. so pač že večkrat viden scenarij in nenazadnje bi lahko ta upor bil le še eden od poskusov državnega udara v turbulentni Latinski Ameriki. Toda zgodilo se je ravno obratno. Z ostro kritiko do neoliberalnega svetovnega reda so se identificirala številna mehiška in globalna družbena gibanja. Še več, ta gibanja so v marsičem prevzela zahteve mehiških Indijancev po demokraciji in družbeni pravičnosti ter jih prilagajala svojim realnostim (glej Binkova, 1998). Zapatisti so iz področja brez elektrike in pitne vode v svet lansirali kritiko neoliberalnega reda, ki analizira in razume bistvo globalne družbe nadzora.

Zapatistično gibanje je poželo toliko simpatij tudi zaradi povsem novega načina artikulacije političnih zahtev. Ta artikulacija je presegala vse dotedanje prakse modernih gibanj za osvoboditev in represivnih *indigenističnih* politik vlade. Že od vsega začetka se je EZLN kljub temu, da je izvedla vojaško operacijo, distancirala od »militaristične ideje o revoluciji« in jo spremenila v politično komunikacijo. Prepričani so bili, da v dani situaciji niso imeli nikakršne druge izbire, kot da se uprejo z orožjem in zahtevajo priznanje njihovemu zgodovinskemu mestu znotraj mehiške družbe ter da opozorijo nacionalno in svetovno javnost na neznosne posledice globalizacije (glej Jeffries, 2001):

Prvega januarja letos (1994 op. av.) so naše zapatistične enote začele s serijo politično-vojaških akcij s primarnim ciljem informiranja mehiške javnosti in ostalega sveta o mižernih razmerah, v katerih milijoni Mehičanov, še posebno mi, prvotni prebivalci, živimo in umiramo. S temi akcijami želimo obvestiti ves svet, da se nameravamo boriti za naše najbolj elementarne pravice na edini način, ki nam ga je na voljo pustila oblast: z vojaškim udarom (Marcos v Jeffries, 2001:130).

¹⁸Odličen kronološki pregled na spletu je: <http://flag.blackened.net/revolt/mexico/ralertdx.html>

¹⁹North-American-Free-Trade-Agreement.

Kmalu zatem so v naslednjem sporočilu še enkrat poudarili omejenost sile, ki so jo uporabili: »Pozabljajo (vlada op. av.), da vojna ni stvar orožja ali števila oboroženih vojakov, temveč predvsem stvar politike« (ibid).

Z omejevanjem nasilja in zavračanjem klasičnega modela gverilskega boja, vlogo in vključenostjo lokalnih skupnosti v procese odločanja (člani EZLN so se odpovedali javnim političnim funkcijam) so se zapatisti jasno opredelili za svoj glavni cilj. Cilj zapatistov pa je bil že od vsega začetka odpreti prostor v mehiški družbi, v katerem je debata o demokraciji, pravičnosti in pluralizmu mogoča. Za svet, v katerem je možnih več svetov (glej Burbach, 2001:116-128).

Kar je pomembno za našo debato, je torej dejstvo, da zapatisti, kot sami večkrat poudarjajo, niso revolucionarni avanturisti, ki bi si želeli prerasti v politično stranko, niti si ne želijo prevzeti oblast v državi. Ne domišljajo si, da imajo rešitve za nastale probleme, vendar so zavezani njihovem reševanju prek demokratične transformacije, ki jo vodi civilna družba. »Ne želimo se boriti za oblast, saj je boj za oblast osrednja lastnost sveta, ki ga zavračamo« (EZLN v Jeffries, 2001:132). Zapatisti so na svojem teritoriju organizirali več konferenc, na katerih so se aktivisti globalne civilne družbe prav s tem namenom pogovarjali o pomenu demokracije, svobode in pravičnosti ter o novem svetovnem redu in s tem elaboraciji alternativnega socialnega projekta. V svojih komunikejih razgaljajo probleme hegemonskih struktur oblasti in nadvlade, ki so pripeljali do trenutne situacije.

Samo bistvo zapatizma je predlog oblikovanja politične prakse, ki si ne prizadeva za prevzem oblasti, temveč si prizadeva za organizacijo družbe. Civilno družbo razumejo kot zgodovinski subjekt, mrežo kompleksnih socialnih, političnih, ekonomskih in kulturnih odnosov. Kot so zapisali v enem od svojih sporočil, radikalno ni orožje, temveč politična praksa, ki jo predlagajo (Jeffries, 2001:132). Torej projekt alternativne družbene izgradnje pod vodstvom civilne družbe, ki je v novem svetovnem redu mrežne oblasti izključena iz procesov odločanja. Civilna družba, ki jo predlagajo zapatisti, je »sposobna adaptacije in nenehne elaboracije alternativnega socialnega projekta« (ibid 134) in je utemeljena na staro-novih zahtevah multitudine. Zahtevah po pravičnosti, pri čemer pravičnost ni razumljena v kategorijah kaznovanja/nagrajevanja; demokraciji, ki je več kot demokratični svobodni trg; in svobodi, ali bolje svobodni poti, po kateri je moč doseči zgornje zahteve.

4.1.1. Izgradnja globalne mreže solidarnosti

Že od samega začetka smo izhajali iz konstitutivne vloge, ki jo ima državljanska nepokorščina v vzpostavitvi globalne družbe. Zapatisti so odprli prostor komunikacije, prostor, v katerem je možno razpravljati o delovanju v pogojih globalne oblasti in pravne norme, in prostor globalne solidarnosti. Ta prostor so povsod po svetu zapolnili deli multitudine z enakimi vprašanji in enakimi političnimi zahtevami.

Solidarnost pa ne razumejo kot lajšanje stranskih učinkov neenake globalne porazdelitve moči in bogastva niti kot pokroviteljski odnos »prvega sveta« do ostalega sveta. Solidarnost razumejo kot »izgradnjo alternativnih mrež upora skozi prakso radikalne demokracije, svobode in socialne pravičnosti in s poudarkom na lokalizmu, avtonomiji in horizontalnih odnosih med sodelujočimi skupinami« (Jeffries, 2001:136). Prav v tem je praksa zapatizma radikalna, saj upor in nepokornost zaneti na vsaki točki Imperija, pa čeprav deluje v odročnem gorovju Lacandonske džungle na jugozahodu Mehike. Točka, ki v klasičnem pogledu nadvlade in distribucije moči nima nikakršne, niti strateške pomembnosti, je postala največja ovira Imperialnemu projektu.

Zapatizem postavi zahtevo po globalnem uporu proti neoliberalizmu in zahtevo po etični obliki demokracije. Intergalaktično srečanje več kot 3000 delegatov iz 43 držav je na sklepnem zasedanju položilo osnovna načela oblikovanja takšne demokracije in bistva zapatizma: 1. zapatizem je gibanje v nenehni transformaciji in vedno subjekt novih elaboracij; 2. vzpostavitev alternativnih socialnih, političnih, ekonomskih in kulturnih struktur je integralnega pomena za boj proti destruktivnemu impulzu globalnega kapitalizma; 3. nujno je vzpostaviti horizontalne in večplastne lokalne, državne, regionalne in interkontinentalne mreže proti neoliberalizmu in za humanost; 4. priznanje kompleksnosti družbene realnosti in izogibanje nevarnostim redukcionalizma; 5. represivnim tradicijam seksizma in rasizma se je treba upreti v vseh aspektih boja in solidarnosti; in 6. niti zemlja niti človeške kulture niso naprodaj.

Zahteve zapatistov so na prvi pogled preproste. Zahtevajo svobodo, demokracijo, pravičnost. Toda pomembna je vsebina zahtev. Svoboda jim pomeni možnost izbire poti da bi našli kar iščemo. Demokracija jim pomeni dogovor misli. To ne pomeni, da vsi mislijo enako, temveč da se vsi trudimo da bi dosegli skupen dogovor, ki bo dober za večine in ne bo izključeval manjšine. In pravičnost ne pomeni kaznovati, temveč vračati vsakomur kar si zasluži. Vsak pa si zasluži tisto, kar mu da ogledalo, ki vrača kar dobi.

Pomen zapatističnega gibanja pri vzpostavitvi globalne civilne družbe je trojen. Prvič, zapatisti so artikulirali svoje politične zahteve na način, ki upošteva in vključuje razumevanje novega načina produkcije – globalni kapitalizem – in novo družbeno realnost, ki smo jo poimenovali konec zunanosti. Z zahtevami, ki jih postavljajo, se lahko poistoveti vsako tako pojmovano civilnodružbeno gibanje, kjerkoli na zemeljski obli. Drugič, s tako formuliranimi političnimi zahtevami in z direktnim pozivom, so oblikovali politični prostor, kjer je mogoče zastavljati politične zahteve, ki presegajo stroge meje nacionalnih civilnodružbenih gibanj. In tretjič, zahteve, ki jih postavljajo, niso zahteve golega življenja. Kljub globoki socialni stiski zavračajo vsakršno humanitarno pomoč v obliki denarja, hrane, ipd. Od globalne oblasti ne zahtevajo, da jih ohranja pri življenju, temveč zahtevajo svet možnosti, svet v katerem bodo imeli možnost živeti, misliti in delovati. Zahtevajo svet v katerem je možnih več svetov. Prav zato zapatizem predstavlja prakso državljanske nepokorščine radikalne demokratične tradicije.

Z uporom na točkah izkoriščanja in z zavračanjem legitimnosti nad takšnim izkoriščanjem so zapatisti svoje politične zahteve javno artikulirali in se obračajo na celotno svetovno javnost. Od nje zahtevajo opredelitev, opredelitev o tem, kaj je pravičnost, demokracija in svoboda v razmerah globaliziranega sveta. Praksa zapatizma je pomembna za vzpostavitev globalne demokratične družbe zaradi političnih zahtev, ki hkrati pomenijo kritiko globalnemu redu Imperija, zaradi prepoznanja raznolikosti družbenih praks, pa tudi zaradi strukture, ki jo vzpostavijo skozi »neskončni dialog in elaboracijo nove politične kulture z nehierarhičnimi odnosi prek kulturnih razlik« (Jeffries, 2001:131).

4.2. Sodobni nomad – neulovljiva grožnja imperialnemu redu

Če zapatist kot politični subjekt predstavlja radikalno in revolucionarno obliko subverzije globalnih oblik izkoriščanja in nadvlade s strukturiranim delovanjem, politično kritiko in iz nje izhajajočimi zahtevami, potem sodobni nomad enako doseže kot njegovo nasprotje. Neulovljiva in nedoločljiva množica globalnih nomadov svojo zahtevo postavlja s svojim bistvom – nomadstvom – umikanjem pred imperialno komando.

Zgodovinsko je nomad predstavljal grožnjo vsakemu imperiju. Grožnja pa ni bila izražena v vojaški spretnosti ali moči, temveč v gibljivosti. Potujočih hord in njihove ekonomske baze imperiji niso uspeli ne locirati ne izničiti. Noben imperij jih ni mogel prisiliti v spopad, na katerega niso pristali. Svojo

avtonomijo niso ohranjali z branjenjem teritorija, temveč z gibanjem skozi svoj brezmejni imperij preseljevanja. Nomad se je vedno gibal mimo kontrolnih točk in je bil vseskozi prisoten znotraj meja imperija in nad njim ni bilo moč izvajati suverenosti. Zato predstavlja tudi najnevarnejše sredstvo destabilizacije (glej CAE, 1999:10).

Kot smo že omenili se sodobni imperij trudi regulirati oziroma zaustaviti prostorska gibanja sodobnih nomadov, horde, multitudes. Kajti z vsakim premikom pridobiva multituda na legitimnosti.

Z vsako deterritoralizirano avtonomnostjo ima ta biopolitična eksistenca multitudine potencial, da se spremeni v avtonomno maso inteligentne produktivnosti, v absolutno demokratično silo (...) kar bi za kapitalistično dominacijo produkcije, izmenjave in komunikacije pomenilo preobrat. Zato je prva naloga imperialne oblasti prav preprečevanje tega (prostorkega gibanja, op. av.)» (Hardt in Negri, 2000:344).

To pa doseže z mobiliziranjem policijskih in vojaških sil, ki vzpostavljajo red nad neposlušnimi, ter z upravljanjem nacionalizmov in fundamentalizmov.

Nomadstvo ima tudi svoj dialektični obrat. Imperij sam temelji in je odvisen od produktivnosti multitudine, njene moči in grožnje, ki jo predstavlja. Tako so nomadi s svojo razpršeno politično močjo hkrati sestavni del imperija, njegovo bistvo in razlog za obstoj, kot tudi njegov najbolj subverzivni del. Zato se kontrola nad nomadi ne dotika njihovega bistva, gibanja, temveč jih le ureja, izolira, ločuje in segregira.

Za našo razpravo je ključno, na kakšen način postane ta nedoločljiva multituda politični subjekt, se politično organizira nasproti represiji in teritorialni segregaciji Imperija ter kako lahko deluje politično v svoji fluidnosti. Odgovor nam nudita Hardt in Negri (2000:399):

...multituda postane politična primarno, ko začne z adekvatno zavestjo vzpostavljati direktno konfrontacijo proti centralnim represivnim operacijam imperija. Političnost (op.av.), je vprašanje prepoznanja in začetka spopada z imperialnimi iniciativami in preprečevanje nenehne reetablacije reda; je vprašanje prečenja in podiranja ovir in delitev, ki so vsiljene novi kolektivni delavski moči; je vprašanje zbiranja izkušenj upora in združevanje le-teh v sozvočje proti živčnim centrom imperialne komande.

Očitno so te naloge za pridobitev statusa političnega subjekta precej abstraktne, zato postavimo direktno politično zahtevo, ki izhaja iz delovanja multitudine. Prva politična zahteva je globalno državljanstvo, status državljana, torej vseh pravic in dolžnosti vsakemu posamezniku v državi, v kateri živi in

dela. Globalno državljanstvo je politična zahteva, ki upošteva le nove realnosti globalne ekonomije. Kajti sam sistem produkcije zahteva in je odvisen od povečane mobilnosti delovne sile prek meja in kontinentov. Prva značilnost te zahteve je, da cilja v pravno priznanje družbenih dejstev, torej pravno priznanje, da so te migracije nujne za reprodukcijo kapitala.

Radikalnejša zahteva pa posega v jurisdikcijo Imperija nad upravljanjem z nomadskimi gibanji. Jurisdikcijo za nadzor nad temi gibanji zahteva sam subjekt gibanj, torej multituda, kajti »...multituda mora biti sposobna odločiti se, ali, kdaj in kam se želi seliti. Kajti imeti mora tudi pravico ostati in uživati v določenem prostoru, ne da bi bila prisiljena v nenehne selitve. Splošna pravica nad kontrolo svojega lastnega gibanja je ultimativna zahteva multiture po globalnem državljanstvu« (Hardt in Negri, 2000:400).

V gibanju zapatistov smo z lahkoto poiskali elemente državljske nepokorščine. Pri nestrukturiranem, konfuznem, neulovljivem gibanju v pravem pomenu besede – gibanju nomada – pa je to zaradi očitnih omejitev težje. Nomad s svojim gibanjem postavlja radikalno zahtevo zato, ker se upira kontroli, nadzoru nad gibanjem preko svojega nevidnega imperija in »...izziva temeljni aparat imperialnega nadzora nad produkcijo življenja multiture« (Hardt in Negri, 2000:400).

Zaključek

Skozi razpravo o državljanski nepokorščini in nastajajoči globalni civilni družbi smo želeli pregledati možne teoretske opredelitve obeh pojmov v pogojih nove družbene realnosti, na kratko pregledati opredelitve pravice do upora z zgodovinskega stališča in predstaviti dva aspekta manifestacije globalne civilne družbe skozi kratko predstavitev gibanja - zapatistov in družbenega razumevanja pojava sodobnih migrantov.

Zanimala nas je predvsem možnost definiranja globalne civilne družbe skozi politične zahteve, ki se artikulirajo preko dejanj državljanske nepokorščine. Še več, globalno civilno družbo smo razumeli samo v odnosu do političnih zahtev, ki jih zastavlja z dejanji državljanske nepokorščine. Zato smo izhajali iz predpostavke, da lahko globalna civilna družba obstaja le kot artikulacija političnih zahtev in praksa državljanske nepokorščine.

Že na samem začetku pri poskusih definiranja koncepta državljanske nepokorščine in njegove vloge v teoriji, smo lahko opazili, da je državljanska nepokorščina predvsem praksa družbenih odnosov, ki teorijo vedno znova išče in jo hkrati piše. Državljanstvo nepokorščino, smo definirali predvsem kot nelegalno, javno in politično dejanje, ki širi maneverski prostor legitimnim izrazom politične volje.

Klasično državljansko nepokorščino, ki jo razumemo kot upiranje zakonom, ki so *krivični* ali se ne izpolnjujejo dosledno, s tem pa so posledično kršene zagotovljene pravice državljanov, smo soočili s smrtjo suverena h kateremu se obračajo akterji klasične državljanske nepokorščine. Nov suveren je pogojih globalizacije razpršen, mrežen in neomejen. Pravna sankcija obstaja, vendar je nedosledna in nedoločljiva - obstaja le kot nenehna *juridična formacija* pravnega reda. Imperij, ta nadnacionalni dispozitiv oblasti, je globalen in totalen. Totalen je v svojem izvajanju oblasti - produkciji življenja - in v reduciranju politike na ohranjanje svojega produkta, golega življenja. Državljanstvo nepokorščina je v teh pogojih možna le s ponovno prisvojitvijo življenjske sile, forme življenja.

Dejanja državljanske nepokorščine, tako kot smo jih želeli razumeti, torej odpirajo politični prostor v možnost komunikacije. Ne toliko v komunikacijo samo, temveč v samo vsebino komunikacije. Državljanstvo nepokorščina ni politično dejanje, kjer bi se politične zahteve prelivale v institucionalne odločitve in posledično pravičnejše zakone, legitimnejše politike vlad, ipd. (kljub temu, da je končni cilj akterjev prav ta aspekt). Državljanstvo nepokorščina je politično dejanje, ki odpira možnost artikulacije političnih

zahtev tudi v povsem depolitiziranem prostoru in s tem na novo politizira prostor.

To pa je hkrati izraz nove civilne družbe, ki je tako kot je globalna nova narava oblasti, tudi sama globalna. Njen cilj ni ščititi golo življenje pred oblastjo, ki ima monopol nad podeljevanjem smrti oz. ohranjanjem življenja, kajti s tem bi predstavljala le dispozitiv biooblasti. Njen cilj je kreirati nove in nove forme življenja. Takšno formo življenja, ki je sposobna misliti različnost, skozi katero so možne uresničitve vseh potencialov multitudine. In novo formo življenja je moč doseči le skozi alternativno prakso življenja, prakso, ki je sama po sebi in zaradi narave oblasti nepokorna. Narava oblasti, kot prevladujoč model življenja zapoveduje golo življenje, zato je vsaka komunikacija, artikulacija in praksa forme življenja, v svojem bistvu nepokornost zakonom te oblasti.

Globalna civilna družba torej nima izbojevanih pravic, ki bi jih morala ščititi, zato ne zavzema okopov temveč se seli v centre razpršene biomoči. Zato globalne civilne družbe nismo uspeli locirati v nevladnih organizacijah in ostalih organizacijah partikularnega interesa. Vzpostavila se je skozi prakso nepokornosti, ker je začutila čemu se je potrebno upreti in vzpostavila se je kot artikulacija politične zahteve. Globalna civilna družba je odprla prostor komunikacije v katerem je moč misliti potencial in živeti formo. Našli smo jo med zapatisti na jugozahodu Mehike in našli smo jo v novodobne nomadu, ki je obtičal nekje na meji nekdanjih suverenov. Politične zahteve indijanskih kmetov, ne reševanje njihovih življenj, so postale zahteve celotne nastajajoče globalne civilne družbe.

Artikulacija političnih zahtev je torej temelj globalne civilne družbe. Multituda, ki je izgubila politično polje, prostor, kjer bi lahko uresničevala svoj potencial in prostor, kjer bi lahko prakticirala formo življenja se je vrnila v politično življenje z zahtevami. Pritisk, ki ga izvaja na centre moči pa se ne kaže več skozi odtujene in institucionalizirane privide demokracije. Izvaja se z enakimi instrumenti, kot se izvaja oblast nad multitudine. Izvaja se preko teles nomada, ki uhaja izpod nadzora povsod prisotne oblasti in prek vedno novih form življenja. Takšna nepokornost pa je hkrati neulovljiva in radikalna.

Je torej tako pojmovana civilna družba vojna napoved Imperiju? Ne, kajti ta civilna družba ne napoveduje vojn. Njena prednost je v taktičnem premiku, v premiku na nove prostore političnosti in nove forme življenja.

Literatura

Aristotel (1948): *Aristotelov ustav atenski*. Zagreb: Izdavački zavod jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Bay Christian in Walker C. Charles, (1975): *Civil disobedience: Theory and Practice*. Montreal: Black Rose Books.

Benko, Vlado (1997): *Znanost o mednarodnih odnosih*. FDV, Ljubljana.

Binkova, Petra (1998) *Zapatistični murali v Chiapasu*. ČKZ: 188, 263-288.

Bull, Hedley (1977): *The Anarchical Society: A Study of order in World Politics*. MacMillan, London.

Burbach, Roger (2001): *Globalization and Postmodern Politics: From Zapatistas to High-Tech Robber Barons*. London, Sterling: Pluto Press.

Burchell, Graham, Colin Gordon in Peter Miller, ur. (1991): *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. London: Harvester, Wheatsheaf.

Caccia, Beppe (2002): "Gibanje "globalnih državljanov" in Evropa." Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 209-210.

Cohen, Jean L. In Arato Andrew, (1992): *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Mass The MIT Press.

Cox, Robert W. (1992): "Towards a post-hegemonic conceptualisation of world order: Reflections on the relevancy of Ibn Khalund". V: Rosenau, James N. in Czempiel, Ernst-Otto (ur): *Governance Without Government: Order and Change in World Politics.*, Cambridge university press, Cambridge, str. 132-159.

Critical Art Ensemble (1999): *Elektronska državljanska nepokorščina*. Ljubljana :cf.

Elman, Miriam Fendius (1992): "The foreign Policies of Small States: Challenging Neorealism in Its Own Backyard". *British Journal of Political Science*, 25(2) 171-217.

Foucault Michel (1991): *Vednost-oblast-subjekt*. Ljubljana: KRT.

Francisco de Suarez (1944): *Selection from three works, The Classics of International Law*, urednik James Brown Scott, Carnegie Endowment for International Peace.

Giorgio Agamben (n.d.): *Forma-života*. Dostopno na: <http://www.pastforward.org/hardt/agamben.finalno.rtf> (09.09.2002).

- Gordon Colin (1991): *Governmental Rationality: An Introduction*, v Burchell, Graham, Colin Gordon in Peter Miller, ur. (1991) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, str. 1-52. London: Harvester, Wheatsheaf.
- Hardt, Michael in Negri, Antonio (2000): *Empire*. Harvard University Press, Cambridge.
- J.W.Allen (1928): *A history of Political Thought in the Sixteenth Century*, Methuen&Co., London.
- Jeffries, Fiona (2001): *Zapatismo and the Intergalactic Age*, v Burbach Roger (2001) *Globalization and Postmodern Politics: From Zapatistas to High-Tech Robber Barons*, str. 129-144. London, Sterling: Pluto Press.
- Jepperson, Ronald L., Wendt, Aleksander in Katzenstein, Peter J. (1996) "Norms, Identity, and Culture in National Security." v Katzenstein, Peter J. ur. *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. Columbia University Press, New York, 33-75.
- Kaufmann, Arthur (1994): *Uvod v filozofijo prava*. Ljubljana: CZ.
- Kelly, John Maurice, (1993): *A Short history of Western Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Kurnik Andrej, (2000): *Demokratska želja : iskanje demokratične politične teorije v obdobju 1968-1980*. Magistrsko delo. Ljubljana:FDV.
- Kuzmanič, Tonči (2002): *Policija, Mediji, UZI in WTC*. Ljubljana:MI.
- L. Pitamic (1927): *Država*, Družba Sv. Mohorja .
- Lipschutz, Ronnie D. (1996): *Global Society & Global Environmental Governance: The Politics of Nature from Place to Planet*. New York: State University of New York Press.
- Lipschutz, Ronnie D. in Conca Ken, ur. (1993): *The State and Social Power in Global Environmental Politics*. New York: Columbia University Press.
- Lozar, Matej (1999): »Multilateralizem-otrok neomarksizma?« ČKZ, 27(197) 65-82.
- Lukšič, Igor in Andrej Kurnik, (2000): *Hegemonija in oblast*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Martin Shaw, (1994): *Global Society and International Relations: Sociological Concepts and Political Perspectives*. Cambridge: Polity Press. Dostopno na <http://www.sussex.ac.uk/Users/hafa3/global1.htm> (09.09.2002).

Maruško Mitja in Rizman Rudi, ur. (1986): *Antologija anarhizma 2.del*. Ljubljana: KRT.

Matulović, Miomir, ur. (1989): *Ljudska prava: Zbornik tekstova iz suvremenih teorija ljudskih prava*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.

Michael Hardt, (n.d): *Globalno društvo kontrole*. Dostopno na: <http://www.pastforward.org/hardt/hardt.finalno.rtf> (09.09.2002).

Miguel Angel Asturias (1989): *Koruzarji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

P. Jamrek, A. Perenič in M. Uršič (1988): *Varstvo človekovih pravic*, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Rawls, John (1973): *A theory of justice*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.

Rawls, John (1989): *Teorija Građanske neposlušnosti* v Matulović, Miomir, ur. *Ljudska prava: Zbornik tekstova iz suvremenih teorija ljudskih prava*, 62-82. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.

Rosenau, James N. (1997): *Along the Domestic-Foreign Frontier: Exploring Governance in a Turbulent World*. Cambridge University Press, Cambridge.

Rosenau, James N. in Czempiel Ernst-Otto (ur) (1998, 1992): *Governance Without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge University press, Cambridge.

Rosenau, James N. in Czempiel Ernst-Otto (ur) (1998, 1992): *Governance Without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge University press, Cambridge.

Thomas Hobbes (1992): *Elements of Law Natural and Politic* XIV, Časopis za kritiko znanosti, Neokorporativizem, let. XX, stran 148-149.

Thoureau, Henry David, (1986) *Državlanska nepokorščina* (1848). V Maruško Mitja in Rizman Rudi, ur. (1986) *Antologija anarhizma 2.del*. 365-372, Ljubljana: KRT.

Waltz Kenneth N. (1992) "The Anarchic Structure of world politics" v Art, Robert J. in Jervis, Robert ur. *International Politics: Enduring Concepts and Contemporary Issues*. Harper Collins Publishers, New York, 7-28.

Wight, Gabriele in Porter, Brian; ur. (1991): *International Theory: The Three Traditions*. Martin Wight. Leicester University Press, London.